7078

Հրաշալի էակը - ֆենիքսի

9(42.925)
Գ-88

3(47.925)
Գ-89
18 Aug 2006
05 SEP 2011

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԼՎԻՐԿ - ՖԷՆԷՍԷԻ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ - ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ
ՀԱՑՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՏԻԹՐՈՑԻՔ, ՆԻՒ ԵՕՐՔ ԵՒ ԼՕՍԷՆՃԼԻՑ։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ
ԷՎԷՐԷԿ-ՖԷՆԷՍԷԻ

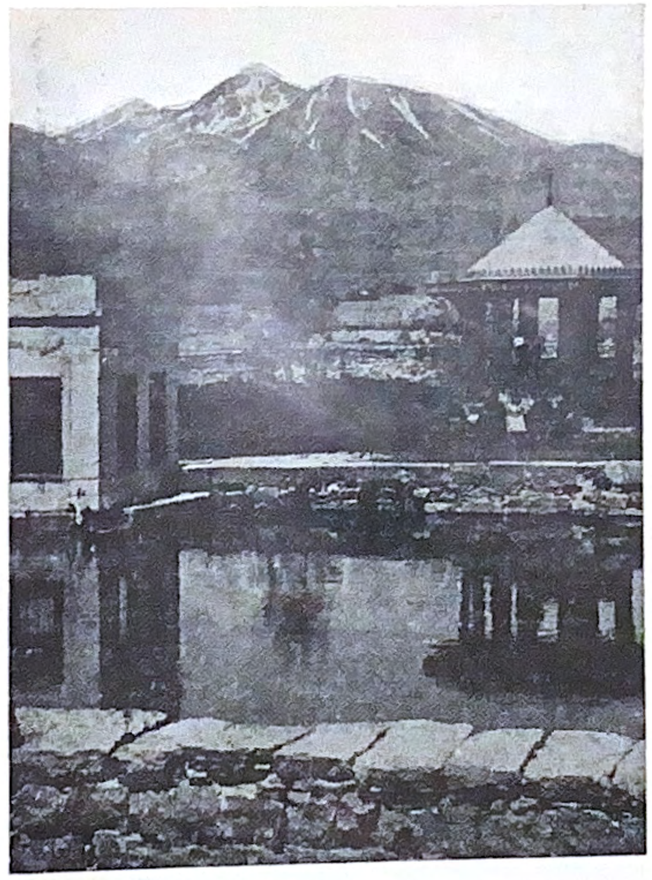

ԷԼՊԻԶԻ Լ.ՃԱԿԸ

Հաւաքեց
ԱԼԷՔՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Աշխատասիրեց
ՍԵԴՐԱՔ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ - 1963

22.03.2013
7078
9(47.92)
Գ
616-89
13717

ՁՕՆ

ԱՆԾԱՆՕԹ ԵՒ ՏԱՏԱՍԿՆԵՐՈՎ ԾԱԾԿՈՒԱԾ ՇԻՐԻՄՆԵՐՈՒ, ՄԵՐ ՊԱՇՏԵԼԻ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻ ԲՈԼՈՐ ԶԱՒԱԿՆԵՐՈՒՆ, ՈՐՈՆՔ ԿԱՐՕՏԸ ԻՐԵՆՑ ԱՉՔԵՐՈՒՆ, ՀՐԵՂԷՆ ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ՍՐՏԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՂՕԹՔԸ ԻՐԵՆՑ ՇՐԹՆԵՐՈՒՆ ԲԱՐՁՐԱՑԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆ, ԻՆԿԱՆ ՁՈՐԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՆՏԷՐ ԵՒ ԱՆՏԻՐԱԿԱՆ։

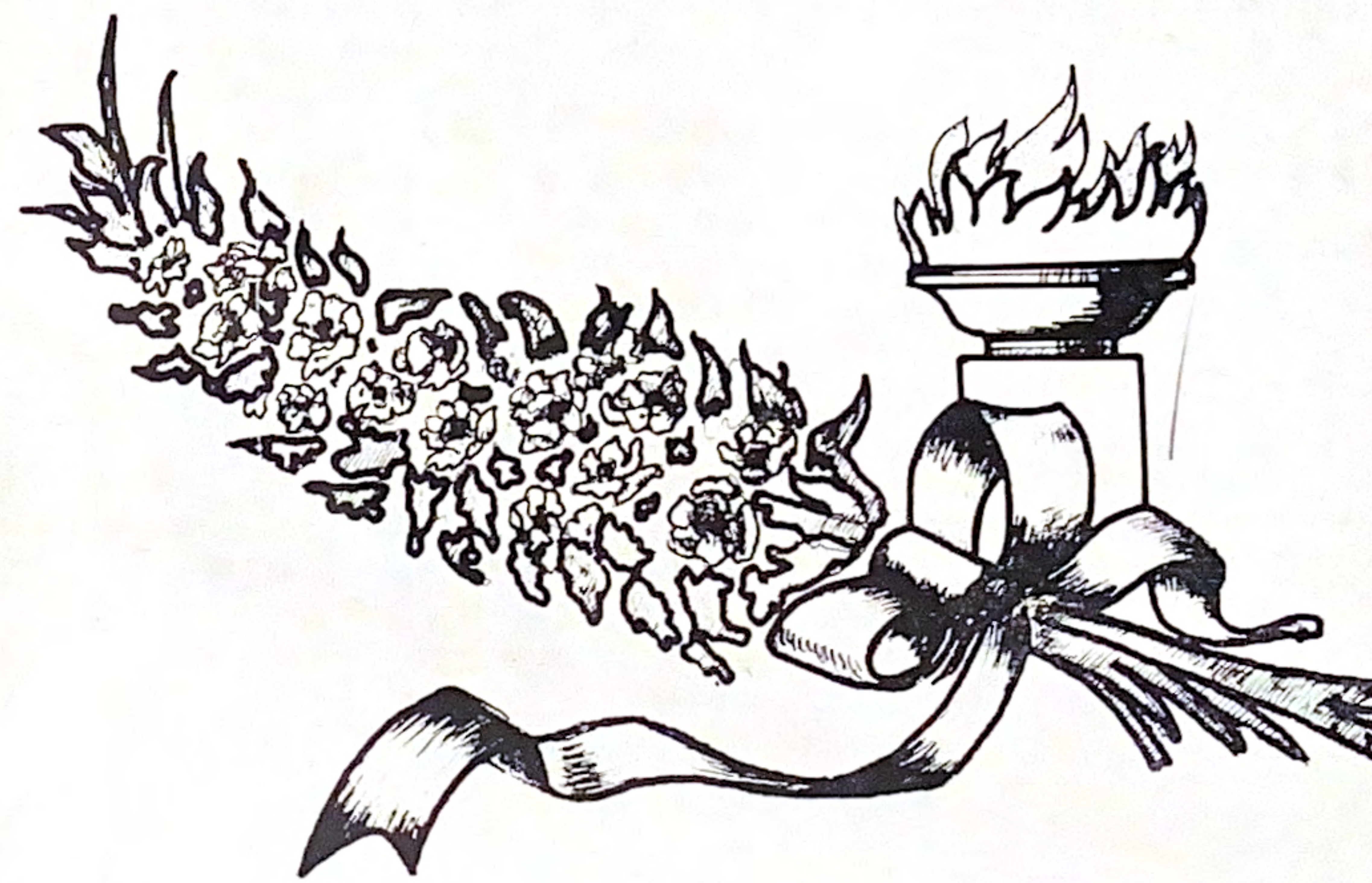

ԾԱՌԱԶԱԲԱՆ

Այս «Ցիշատակարան»ին մէջ ամփոփուած է Կապաթովկիոյ հայ ապրումներով հարուստ շրջանի մը, Էվէրէկ-Փէնէէսէի պատմութիւնը, ուր ընթերցողը, մեր պաշտելի ծննդավայրին սկզբնաւորութենէն մինչեւ վերջին օրերու դէպքերը եւ դէմքերը դասաւորուած պիտի գտնէ:

Կ'ըսեն թէ «բաղաքները դարձրու շրջանին, հաւաքական ճիգով գրուած բերդուածներ են, որոնց ամէն մէկ տողը լեցուն է խոր արձագանգներով»:

Տարիներէ իվեր բաժնուած ենք մեր ծննդավայրէն, պիտի չուզէինք վերապրիլ հոն, բայց ան կ'ապրի մեր մէջ, մեր էութեան մասը կը կազմէ: Մեր հոգեկան ծալքերուն մէջ, անկէ շունչ մը, երազ մը, երանգ մը կայ, երջանկութեան, հանոյքի եւ տագնապներու մարմնացումներով:

Հոն դարեր առաջ, մի բանի մարդիկ իրարու բով եկած, իրենց ընտանեկան բոյնը կազմած, աշխատած ու տառապած են, ունեցած են սիրոյ, ուրախութեան եւ պայքարի իրենց ապրումները: Ուս ուսի կրթնած՝ աւանդութիւն եւ մշակոյթ ստեղծած, խոպան եւ կորբ դաշտերը արգասաբեր դարձուցած են, միասին ապրելով, իրարու նման նկարագիրներով եւ յիշատակներով հարստացած՝ կերտած են անջնջելի պատմութիւն մը:

Գերմարդկային ճիգերով, տառապանքի ձեւ դառն աղէտներու երկունքներու մէջէն, Արգէոսի ստորոտը ծնունդ առած այս համեստ գաղութը, մաճառելով գինք շրջապատող տարրերու դէմ, արեւուն ուժը իր հոգւոյն մէջ, ինքնուրոյն կեանքի մը տեսիլքով եւ ազնուական առաքինութիւններով միշտ հարուստ, առասպելներու եւ հէքեաթական առաքինութիւններով միշտ հարուստ, հէքեաթներու ոգիներով խանդավառուած, դարձաւ ընդհանուր հայութեան համակեցութեան մէկ մասնիկը եւ դիմագիծը, որուն հարազատութիւնը շեշտուած է

ազմկալից վերիվայրումներու ընթացքին: Այսօր հպարտօրէն կրնանք ըսել որ, այս փոքրիկ հաղաթի հայ համայնքի երակներէն վազող արեան կրակը կապուեցաւ իր մայր ժողովուրդի սրտին հետ, որուն կենսալից բաբախումներովը վերաւորոգուեցաւ իր գոյութիւնը:

Այս ընդհանուր բացատրութենէն ետք, մեր հայրենակիցներուն համար պիտի տանք բան մը գիծեր գրքի պարունակութեան եւ հրատարակութեան մասին:

Բոլորս ալ — էվէրէկցի-Ֆէնէսէցի — գոհ պէտք է ըլլանք որ հրատարակուեցաւ մեր «Ցիշատակարան»ը: Վստահ ենք որ բոլորովին անտարբեր կարծուածներն անգամ պիտի հետաքրքրուին իրենց գիրքովը: Իւրաքանչիւրս պիտի կարդանք մեր անցեալը, մոռցուած հաղցրութիւնները, դառնութիւնները, որոնցմով կազմուած է մեր կեանքը:

Անկարեւոր նկատուած էջերու մէջ իսկ պիտի վերյիշենք մեզ մեզի: մեր մէջ գոյացած աւերակները պիտի շինուին սիրոյ եւ մտերմութեան գեղեցկութիւնով: Սփիւռքի զանազան երկիրներու մէջ ցրուած մեր ծնողները վերապրելով իրենց անցեալը, պիտի պատմեն հէքեաթներ իրենց յուշերէն, որոնցմէ թերեւս կայծ մը պիտի լյնայ, օտար աստղերու տակ ծնած, իրենց զաւակներուն սառած եւ անտարբեր սրտին մէջ եւ մտերմութիւն մը ստեղծուի անոնց մէջ ծննդավայրի դէպքերու եւ դէմքերու հետ:

Ո՞վ կը մտածէ իր անցեալէն մնացած որեւէ թանկարժէք առարկայ մը ետել անկիւն մը, մոռացութեան փոշիներուն մէջ:

Ընդհակառակը հին յոյսերու, սարսուռներու ելեւէջները, ապրելու հաւատքը կը ներշնչեն մեր կարօտցած հոգիներուն: Կարօտախտը ար իրաւ ետ երջանիկ օրերու յուզումներով լեցուցած է մեր հոգիները, չդուժուեցաւ երբեք նոր հաղթակիրք աշխարհներու վայելքներով եւ հանոյքներով:

«Ցիշատակարան»ի ամէն մէկ անկիւնէն եւ էջերէն մեղամաղձոտութեան արբեցնող բոյր մը կը բղխի: ժողովուրդ մը կը շարժի հոն. *հեւանք* կայ ապրելու եւ յարատեւելու: Այդ ժողովուրդը, Արգէոսի ստորոտը՝ ձիւներու, փոթորիկներու տակ՝ պարտէզներու եւ այգիներու կանաչազարդ բանաստեղծութիւնը երկնեց, ամուլ եւ աւազուտ հողերու արգասաւորումը ապահովեց. մշակոյթի մարգին մէջ դիրքեր գրաւեց հակառակ հալածանքներու եւ ճնշումներու. դպրոցներու, միութիւններու, լսարաններու եւ եկեղեցիներու ցանցերը տարածեց թաղէ թաղ, հաւատքի թեւերով զօտեպնդուած՝ հաւաքական երազներու իրականացման ճամբաներէն քալեց, ուղեցոյց ունենալով հայ աւանդութիւնները, հայ երգերու եւ յուզումներու սարսուռները:

Հայ ընտանիքը··· այնտեղ միջնաբերդն էր մեր հիմնական գոյութեան. տունը, նիւթական շէնքէն աւելի, առաքինի բարքերու եւ բարոյական բարձր ըմբռնումի բջիջն էր. երջանիկ, ներդաշնակ եւ խաղաղ ապրումներով, մարդկային իմաստութիւնով համադրուած, ինքնաբերաբար, տեւական արժէքներով կ՛օժտէր իր զաւակները, որոնք ամէն առաւօտ ընդոստ կ՛արթնային եւ պայուսակը կախ իրենց ուսէն, հետ ի հետ կը վազէին ժամու բակի դպրոցը: Հայ մայրիկները դուռերու բացուածքէն կը հետեւէին այս շարժումին, աղօթքի մըրմունջներով, իրենց թոռնիկներուն խնդիք ու շնորհին համար: Մայրերը, ազնուահոգի, չարութիւնը ուրացող իրենց ակնարկներով, բարի ժպիտով, անոյշ արցունքներով՝ որոնք երբեք չէին ցամքեր աչքերու մէջ, կը համբուրէին իրենց ձագուկները:

Հապա բնութի՞ւնը··· Լուսնակ գիշերներու աստեղազարդ երկինքները, Արգէոսէն վար իջնող գարնանային զով հովիկը, մունջ *էլպիզի* կապուտակ ջուրերու հայելիին մէջ խառնուած, խորհրդաւոր պահերու ապրումներով, Դուրեանի, Մեծարենցի ներշնչումի խարկանքը կու տային մեզի:

Գերեզմանատուններն անգամ իրենց կանաչազարդ գարուններն ունէին. ամէն ոք անխտիր, իբր հասարակաց պարտէզ, հոն կը ժամադրուէր եւ մեռելներուն հետ մտերմիկ, ուրիշ տեսակ վայելքներով կը համակուէր:

Թաղէ թաղ տարածուող զանգակներու դողանջիւնը, մեր աչքերը գոց կը լսենք երկիւղածօրէն նոյնիսկ այսօր:

Կտուրներու ամառ գիշերներու կեանքը, եւ ոգեւորութիւնը··· աստղերու լոյսով անհունութեան մէջ կը խորասուզուէինք, մինչեւ որ անոյշ քունը ծանրանար մեր աչքերուն վրայ:

Մեր ծննդավայրի հայ աշուղներու, նուագածուներու հոգեկան հարազատ հրայրքները, սիրոյ սարսուռները, «քաջեր»ու մարտնչումներու գովասանքը, հարսանեկան պարերը, ընտանեկան խրախճանքը, մանկական օրօրները, մամիկներու աղօթքները, հէքեաթները իրենց նախնական ձեւով, նոյնիսկ շատ անգամներ մեր դրացիին անախորժ լեզուով բանահիւսուած, զանց չառնուեցան. որովհետեւ անոնց ամէն մէկ տողին մէջ, իւրաքանչիւր սերունդ պիտի վերապրի իր յուզումներուն եւ ներշնչումներուն սրտաբուխ արտայայտութիւնը եւ մեր հայրենակիցներուն ոչ մէկը պիտի փափաքէր որ անոնք կորսուէին:

*
**

Բանտի եւ կախաղանի տխուր ճակատագիրը օր մըն ալ անոր վի-

ճակուեցաւ: Ականատեսներու եւ վերապրողներու յուշերէն հաղուած ողբերգական մանրամասնութիւններ պիտի կարդաք. ընթերցողը յուզումով պիտի հետեւի, մեր ծննդավայրի, մարդոց ձեռքով ունեցած հսկայ տառապանքներուն, որուն ենթարկուեցան իրենց հայրերը, եղբայրները, քոյրերը, արցունքոտ աչքերով պիտի դարձնէ էջերը:

*
**

«Ցիշատակարան»ի ստեղծները հաւաքուեցան մեր պաշտելի Ալէքս Գրիգորեանի նախաձեռնութեամբ եւ տքնաջան աշխատանքով:

Նիւթերը իրարու հետ յարաբերութեան դնելու, գրքին ներդաշնակ համակարգութիւնը ստեղծելու հարցը նկատի առինք: Երկիին դէզ դէզ բառերը դասաւորելու, ջուրը փոշիներու հետ խառնելու, կարգ կանոն ստեղծելու լուրջ եւ պատասխանատու աշխատանքը սիրայօժար յանձն առինք, որպէսզի գուրգուրանքով հաւաքուած այս աւանդները մոռացութեան անկիւնները չկորսուին:

Մեր ծննդավայրի այդ աւանդական մասունքներու «Ցիշատակարան»ը կը յանձնենք մեր Սփիւռքի ցրուած հայրենակիցներուն:

Աղօթքի մատեանի մը պէս գուրգուրանք անոր վրայ, իբր մեր պապերու հոգեկան անկորնչելի ժառանգութիւնը եւ առաջնորդուինք միշտ անոնց հայրենասիրական ոգիով:

Այդ ժառանգութեան պահպանման համար, անոնք չխնայեցին, տուին իրենց էրտիները եւ արիւնը եւ տեւականացուցին մեր գոյութիւնը:

*
**

Օտար աստղերու տակ ծնած մեր նոր սերունդին մէջ անգամ, մեր տարէցները կրնան ստեղծել կարօտի զգացումը, եթէ իրենց մէջ կ'ապրի տակաւին հայ ոգիէն կաթիլ մը. անոնք, մեր տարէցները, պէտք է հանի մը անգամներ «Ցիշատակարան»էն հաղուածքներ ընեն եւ անոնց հանոյքներէն յափրացած երակներուն մէջ սարսուռ մը դնեն, մահացող սերունդին տառապանքէն, լեռներու, ձորակներու, պարտէզներու, թաղերու, զանազան շարժումներէն որպէսզի բոլոր այս արժէքները «Ցիշատակարան»իս միջոցաւ հոսին անոնց հոգիներուն մէջ եւ իրենց էութեան մաս կազմեն, եւ «մեծ լռութեան» երկանաբարին մահասարսուռ ծանրութեան տակ չմեռնի մեր պաշտելի ծննդավայրը:

Ս. ԳԱՐԱԿԵՕԶԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Սոյն գրքի պարունակութիւնը քան տարիներու պրպտումներու եւ յիշատակութեան արժանի պատմուածքներու հաւաքման տքնաջան աշխատանքի արդիւնքն է՝ որ հազար ու մէկ դժուարութեան եւ զոհաբերումէ ետք զայն կատարելութեան հասցուց Ալէքս Գրիգորեանը: Տպագրութիւնը ապահովելու համար խոչնդոտներու դէմ տարիներ չարունակ պայքարելէ եւ ձգձգումներէ ետք Էվէրէկ-Փէնէակի Մեսրոպեան-Թուբլինեան Ընկերութեան 1959ին Տիթրոյթի մէջ գումարուած պատգամաւորական ժողովը վերջնականապէս որոշեց տպագրել հարկ եղած գումարը եւ «Ցիշատակարան»ը յանձնել տպագրութեան՝ որու համար երախտապարտ ենք ամէնքս:

Երախտապարտ ենք նաեւ Ալէքսին, որ հետաքրքրութիւնը ունեցաւ անքուն գիշերները լուսցնելով, պատրաստել Էվէրէկ-Փէնէակի «Ցիշատակարան»ը եւ կամք թողուլ զայն իր հայրենակիցներու ապագայ սերունդին: Հայ ժողովուրդի դարաւոր հեղինակութիւններու չարքին պատմական եւ արժէքաւոր հաւաքածոյ մը աւելցնելով, ան, խղճի հանգարտութեամբ կատարեց իր պարտքը հանդէպ իր ազգին, որու համեստ զաւակը ըլլալը իրեն համար փառքի եւ յպարտանքի հպարտութիւն մը ունէր:

Գրքի արժէքի մեծութիւնը ոչ իր ծաւալով եւ ոչ ալ դրծունէութիւն մը ցոյց տուած ըլլալու հանգամանքով կարելի է չափել. առանց վերապահութեան կրնանք ըսել թէ՝ տարիներ ետք երբ պատմաբաններ ուսումնասիրութիւններ կատարեն Անատոլուի զաւառներէն մէկուն մէջ բնակող հայապէի ժողովուրդին կեանքին ու կենցաղին ծա-

նօթանալու, սոյն պիրքը կրնայ դառնալ ուղեցոյց մը: Հայ մշակոյթի պարպացման եւ հայ գրի ու գրականութեան ճոխացման համար պատրաստուած պատմական արժէք ներկայացնող սոյն պիրքը պիտի պարգեւէ Հայաստանի, Սփիւռքի, Եւրոպայի եւ Ամերիկեան երկիրներու չատ մը գրադարանները: Զայն կարդացող անհատներ հիացումով պիտի տեսնեն անոր մէջի ոսկեղէն կեանքը անցնող ժողովուրդի մը որ 1915ի եղեռնէն առաջ իր գոյութեան պայքարին մէջ հայու հոգեբանութեամբ ապրեր, կերտեր, ինքնապարպացումի ուղիներ հարթեր, նահապետական անցեալով ու բարքով սերունդներ ծներ եւ հասցուցեր է մինչեւ մեր օրերը, վերելքի փափաքով պայքարելու զէպի աւելի լուսաւոր հորիզոններ եւ աւելի ընդարձակ ասպարէզներ:

Սերունդները կուգան ու կ'երթան, բայց կը մնան արձանագրութիւնները:

Հաւատացած ենք որ ներկայ «Ճիչատակարան»ը իր բովանդակութեամբ գանձարան մըն է, որու հրատարակութեան համար հպարտ է Էվէրէկ-Ճէննէսէի Հայրենակցական Ընկերութիւնը:

Կը յուսանք որ մեր հայրենակիցները եւ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի դիտնան գնահատել անոր արժէքը եւ ցոյց պիտի տան ու պատմեն իրենց զաւակներուն, իրենց նախահայրերու վարքի, բարքի ու հոգեկան ապրումներու զոհաբերումը ու գոյութեան պայքարը, որը խթան պիտի դառնայ հաւատարիմ մնալու մեր ազգային նկարագրին եւ սկզբունքներուն:

Թերեւս ըլլան սխալներ, թերութիւններ կամ դանցաւորութիւններ, որոնց համար դատապարտելի չեն ոչ հեղինակը եւ ոչ ալ պիրքը դատաւորող յանձնախումբը, որովհետեւ քաղաւած տեղեկութիւններէն ոմանք յիշողութիւններն են մեր տեղեկատուներուն եւ անոնց անձնական տեսակէտներուն: Ինչ որ ալ ըլլայ սոյն «Ճիչատակարան»ը իր բոլոր թերութիւններով՝ պարտէզի մէջ տնկուած ծառ մըն է, որուն պտուղները պիտի համտեսեն մեր հայ ներկայ եւ ապագայ սերունդի զաւակները անխտիր:

ԱԼԷՔՍԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(ՂԱԶԱՐՈՒԿԵԱՆ)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ալէքսը ծնած էր 1900ին Էվէրէկ-Ճէննէսէի մէջ, վաթսուն տարիներ առաջ: Մանկութիւնը անցուցած էր իր ծննդավայրը եւ յաճախած էր տեղւոյն Ռուբինեան վարժարանը: Ան որոշած էր կրթական մշակ մը դառնալ, երբ չափահաս ըլլար, սակայն համաչխարհային

առաջին պտերազմի տարիներուն, Ջարդի եւ Թալանի հարուածը փոթորիկի մը պէս եկաւ եւ աշխարհի չորս հովերուն յանձնեց իր երազները։ Բանտ, աքսոր, խոշտանգում՝ իր պատանեկան հոգւոյն մէջ բացին արհաւիրքի տխուր փոս մը, զոր Ամերիկա հասնելէն ետքն անգամ չկրցաւ մոռնալ։ Ամուսնացաւ, ընտանեկան համեստ բոյն կազմեց, հանդարտեցաւ իր խռոված հոգին եւ ինքզինքը նուիրեց ծառայելու հայ ժողովուրդի բարօրութեան։

Ամերիկայի մէջ բնակող իր հայրենակիցները յարգանքով կը յիշեն գաւառաբարբառի լեզուով իր ոտաթանները, անէքդօթները, պատմուածքները եւ մամուլի մէջ երեւցած արժէքաւոր հրատարակութիւնները։

Քառասուն երկար տարիներ քարտուղարի պաշտօն վարեց նախ Փէնէսէի Բուրբնեան Հայրենակցական Միութեան եւ յետոյ Նորակազմ Էվէրէկ-Փէնէսէի Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան, որուն հիմնադրութեան նախաձեռնողը հանդիսացաւ, պատրաստելով կանոնագիրը եւ կատարելով զանազան օրինական դասաւորումներ։ Իր սրտին ու հոգիին մէջ կրեց իր ծննդավայրի անցնող սերունդին տառապանքը եւ անոր յիշատակներով վառ պահեց երկրի նահապետական բարքերն ու սովորութիւնները։ Յուսատու եւ պահապան մենտոր մը եղաւ աղէտէն վերջ փրկուած աւանդական մնացորդացի իր հայրենակիցներուն. դպրոց ու եկեղեցի վերահաստատելու ծրագիրներ յղացաւ իր ծննդավայրին մէջ, հարիւրաւոր նամակներ գրեց որբերու եւ այրիներու, ապրելու յոյս ներշնչեց ծերունի եւ անկարներու եւ բարեխնամ միջոցներով նիւթական տաքումներու ձեռնհաս դարձաւ ուսանողներու եւ կարօտեալներու։

Քանի չորքաշ եւ յոգնեցուցիչ տարիներ տրամադրեց իր ծննդավայրի յիշատակը անմահացնելու համար եւ արտասահմանի ամէն մէկ հեռաւոր վայրերէն սերունդէ սերունդ փոխանցուած հէքեաթներ հաւաքեց, տարէց մամիկներէ լեզուական բարբառներ քաղեց, սուլթանական ֆէրմաններ ձեռք ձգեց, հնամաշ սնտուկներու մէջ մոռցուած նախահայրերու հին նկարներ գտաւ, եւ այս ամէնը հաւաքաբար յիշատակարանի մը մէջ ամփոփելու ձեռագիրը պատրաստեց որպէսզի կարենայ աւանդ մը ձգել ապագայի պատմաբաններու, իր արիւնին ու ոսկորին շաղախը եղող ժողովուրդին կեանքը ներկայացնել ուզեց եւ իր ծննդավայրը յաւերժացնող կոթող մը պատրաստեց։ Հայրենասէր հայու պարտք սեպեց այս զոհողութիւնը, սակայն աչքերը կանուխէն փակեց եւ չտեսաւ անոր տպագրութիւնը։

Իր համոզումներուն մէջ հաւատքի մեծ յոյսով կը սիրէր Հայաստանը, ուր տարիներ առաջ Էվէրէկ-Փէնէսէ անունով աւան մը շինելու ծրագիրներ մշակած էր։

Ալէքսը իր մտաւորական եւ ընկերային աշխատանքներէ դուրս կը ջանար ըմբռնել կեանքի իմաստալից խորհուրդները. հնդիկ հեղինակները կ'ուսումնասիրէր, չինական եւ պուտտայական թարգմանութիւններ կը կատարէր, քաղաքական վերլուծումներ կ'ընէր ու իր մտքի գանձերը կը ճոխացնէր, ապագային զանոնք գրաւորապէս իր հայրենիքի ժողովուրդին կտակելու համար։

Ունի գաւառաբարբառով գրուած գրութիւններ, բարոյական զաւեշտներ ու կարգ մը ոտանաւորներ, որոնք օր մը պիտի հրատարակուին անշուշտ իբր յարգանք իր անմոռաց յիշատակին։

ՆԵՐՍԷՍ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԴՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՑ ԵՒ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱԿԱՑ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

★

Կապադովկիա իբր երկրամաս՝ իր արդի կազմովը կը ներկայացընէ լեռնային երկիր մը եւ իր մէջ կը պարունակէ հրաբխային կատարներ՝ որոնք մինչեւ պատմական չրջաններ գործօն վիճակ մը ունեցած են եւ անշուշտ խոշոր աւերածութեանց եւ վերիվայրումներու պատճառ հանդիսացած։

Ստորերկրեայ հուրին ուժով հողի բարձրացումները անոր մակերեւոյթին վրայ դոյացուցած են պասալտեան քարաժայռերու կոյտեր եւ հալած լաւայի հոսումներ, որոնք հազիւ ծածկուած են բուսական հողի թեթեւ խաւով մը։

Կապադովկիան, մասնաւորապէս անոր Արգէոսի չուրջը տարած-

1

ուած մասը, քարուտ երկիր մըն է ամբողջ, եւ լեռները որոնք կը ցցուին հոն՝ աւելի քարաժայռերու կոյտեր են՝ աննշան բացառութիւններով, իսկ իր դաշտավետինները՝ յաճախ խիճերու անապատներ։

Այս լեռները, բարձունքները, հանդչած հրաբուխները եւ լաւայի մնացորդները որոնց այնքան առատօրէն կը հանդիպի մարդ, ցոյց կուտան թէ այս հողամասին վրայ ցցուած լեռնագանգուածները եւ խորտուբորտները արդիւնք են հրաբխային չարժումներու, որոնք Արջէոսն ու Ալի Տաղը (Ս. Բարսեղի Լեռ) բարձրացուցած են կեսարիոյ չրջանին մէջ։

Լ Ե Ռ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Կապադովկիա կը ներկայացնէ փոքր Ասիոյ ամէնէն բարձր լեռնագաշտը որ իր կարգին իր վրայ կը կրէ լեռնային կատարներ ու լեռնաշղթաներ։

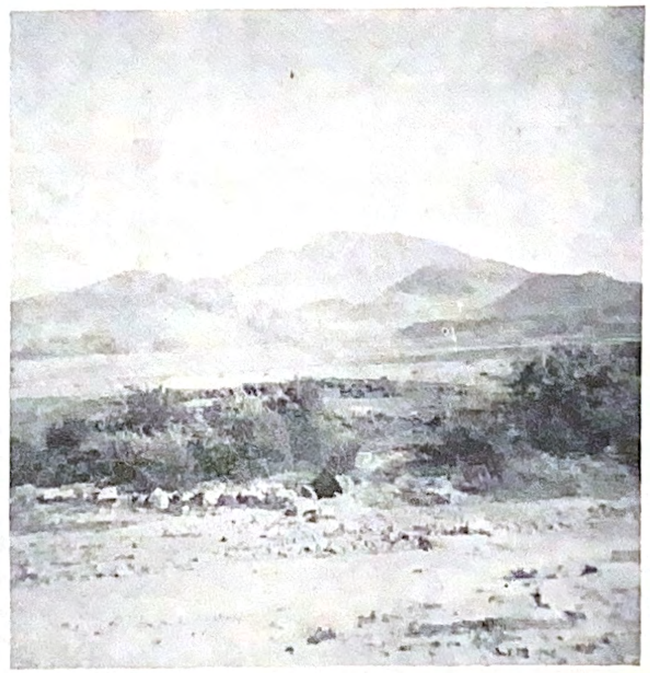

Արջեղոս լեռը եւ ստորոտին տարածուող բարեբեր դաշտերը

Տաւրոսեան լեռնագաշտի մէջտեղը բարձրացող հրաբխային լեռներու բարձրագոյն կատարն է Արջէոս եւ այդ իսկ պատճառով ան եղած է խորհրդանշան մը, ներշնչումի ապրիւր մը բոլոր այն ժողովուրդներուն համար՝ որոնք անոր չուրջն են ապրած եւ անոր են կապուած երկիւղով ու պաշտամունքով։

Կասկածէ վեր է թէ, հուր ու բոց ժայթքող այդ վիթխարի դանդուածը ժողովուրդի կրօնական զգացումներուն վրայ ալ ազդած է։

Արջէոսի բարձրութիւնը չափուած է բազմաթիւ եւրոպացի հետախոյզներէ, որոնց համաձայն՝ Տասն բիւրամէթր քառակուսի մեծութեամբ խարխոխ մը վրայ, որ ծովէն արդէն 1100-1200 ոտք բարձր

է, կը բարձրանայ սառնակոյտով ծածկուած գագաթի խառնարանին հակայ լեռնակոնը, որուն սրոցաձեւ փեռեկտուած եզերքէն քանի մը ահեղ, անմատչելի ժայռամատունք վեր կը ցցուին մինչեւ 4000 մէթր բարձրութեամբ:

Անոր բարձրութիւնը կը նշանակուի 3850–4000 մէթր, ոմանք ալ 12200-13000 ոտք:

Արդէոսի հրաբխային վիճակը տեւած ըլլալու է մինչեւ պատմական ժամանակները: Հռովմէական տիրապետութեան չրջանին կապադովկիոյ համար չրջաբերութեան հանուած դրամին վրայ Արդէոս կը ներկայացուէր բռցաշող լեռ:

Ստրաբոն, կապադովկիացի աչխարհագիրը, որ Քրիստոսէ առաջ Ա. Դարուն ապրած է, իրր ականատես կը վկայէ թէ, Արդէոս իր օրերուն դեռ գործօն հրաբուխ մը կը ներկայացնէր, չատ դժուար էր եւ քիչեր յաջողած էին անոր վրայ բարձրանալ, ոչ միայն սեպ եւ անմատչելի ըլլալուն, այլ նաեւ հրաբուխի խառնարաններուն համար, որոնք լի էին հրաչէկ լաւայով՝ դոր կը դանենք լերան կողերուն վրայ:

Նոր ժամանակներուն հրաբխային բորբոքումներ չէր ունեցած եւ բոլորովին մարած կը կարծուէր, երբ յանկարծ 1880ին կրկին սկսաւ գործել:

(Zimmerer, ՀԱ· 1900, էջ 129)

Երկրաշարժներ չատախ կը պատահէին: Առնցմէ նչանաւոր են եղած 1717 Ապրիլ 26ի եւ 1835 Օգոստոս 1ին պատահածները, որոնք մեծ աւերներ են պատճառած կեսարիոյ եւ բոլոր գաւառին:

Արդէոսի գլխաւոր կատարին չուրջ կան իրեն ննթակայ բազմաթիւ գագաթներ: Էվէրէկի կողմի բնակչութեան ծանօթ բարձրութեանց անուններէն կը յիչուին Պէշ Բարմագ կամ Պէշ Գարտաշ, Ղարբըն, Կէօք Թէփէ, Ղառաղըլ (Գարա ադըլ) եւայլն:

Կ'ըսուէր թէ՝ սառոյցի հակայ զանգուածներով ծփուն լիճ մը գոյութիւն ունի Ղարթընի գագաթը եւ արչեր կան բնական քարանճաւներու մէջ:

Արդէոս լեռը եւ իրեն ննթակայ կատարները՝ որոնք լեռնաչարքեր կը կազմեն, ունէին իրենց կողերուն վրայ ընդարձակ անտառներ եղեւիններու եւ կաղնիներու, որոնք անցեալին ծածկած են անոնց հիւսիսային մասը:

Ստրաբոն, որ մանրամասնօրէն գրած է այս չրջաններու մասին, կը հաստատէ թէ այս լեռները անտառներով ծածկուած էին, մինչ այսօր լերկ ու մերկ են անոնք: Այս անտառները աւերուած չէին բուսային հողի պակասութեան պատճառով, այլ խնամքի չգոյութեան ու բնակիչներու անփութութեան հետեւանքով:

Մեր օրերու փայտահատներ վառելափայտի համար այդ լեռներէն վար կը բերէին տօսախի (մոչայի), կաղամախի ու այլ ծառերու արմատախիլ բուներ: Ոչ ոք կը խորհէր անտառամշակութեան կամ եղածը պահպանելու կարեւորութեան մասին:

Մեր չրջաններու լեռները քարաժայռերու կոյտեր են աննչան բացառութիւններով, իսկ դաչտապետինները չատախ խիճերու անապատներ:

Արդիւնաբերութիւնը սահմանափակ է վարչական անփութութեան կամ թերեւս նիւթական անկարողութեան պատճառով:

Երկրագործութիւն հազիւ թէ գոյութիւն ունի, եւ այն տեղերը միայն՝ որոնք զերծ են մնացած հրաբխային նիւթերու խուժումէն:

Արդէոսի ժայթքած հալած քարերու հետեւանք՝ կը տեսնուին լաւայի քարացած մնացորդները որոնք բլուրներ են ձեւացուցած:

Ներկայիս գոյութիւն ունեցող հողերու մեծամասնութիւնը ժողովուրդի չատաո կամքովը ավնուացած ու մչակելի դարձած է:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քարուտ եւ հրաբխային երկիր՝ Արդէոսի երկու կողմերն ալ աղքատ են եղած բուսական արտադրութեամբ:

Բնական այս աղէտին վրայ կարելի է աւելցնել նաեւ երկրին ծովի մակերեսէն ունեցած բարձրութիւնը եւ կլիմայի ցրտութիւնը:

Կեսարիա ծովի մակերեսէն 1195 մէթր բարձր է: Կարճ, խորչակային ամառուան մը կը չաջորդէ երկար ու խիստ ձմեռ մը:

Արդէոսի զառիթափները առհասարակ մինչեւ ապրիլ ծածկուած կ'ըլլային ձիւնով: Եւ սակայն տեղւոյն բնակիչները դարերու ընթացքին, անհատական ճիգերով տեղ տեղ առաջ բերած են ճչմարիտ ովասիսներ, այնպէս որ, եթէ չարմար գետնի պակասութեան պատճառով զարգացած չէ երկրագործութիւնը, դէթ ունին անհատնում արդիներ ու պտղատու ծառերու պուրակներ:

Իր հաստատման ընկուզենիները, որոնք այնքան առատ են մանաւանդ Էվէրէկ-Ցէնկսէի կողմերը, պարզապէս պատկառանք կ'ազդեն դիտողին:

Միրան, տանձ, խնձոր, սալոր եւ մանաւանդ խաղող, իրենց ամէ-

նէն ճոխ տեսակներովը եւ առատօրէն կարելի էր գտնել հոն։

Նշանաւոր են Կեսարիոյ պարտէզներու արտադրութիւնները։ Մեծ ագարակներ գոյութիւն չունին, բայց շուկայի համար հասցուած անհաւատալի մեծութեամբ կաղամբները, ճակնդեղը, պրասան, գետնախնձորը ու բանջարեղէնները անմրցելի են։

Կարելի էր հասցնել նաեւ սեխ ու ձմերուկ։ Համբաւաւոր էր Անպարի սեխը որը կարելի էր գնել անհաւատալիօրէն աժան գինով։

Որոշ եղանակային արտադրութիւններ չափազանց աժան էին, որովհետեւ ամէն ընտանիք գրեթէ ունէր իր այգեստանն ու բանջարանոցը։ Բացի այդ, անոնք զրկուած էին այդ բերքը արտածելու միջոցներէն, երկաթուղիի գիծերէն մինչեւ վերջերս հեռու մնացած ըլլալով։

Բնական արտադրութիւններու կարգին, շահաբերութեան տեսակէտով առաջին տեղը կը գրաւէին ատենօք ճէհրիճ եւ Քիթրէճ։

Մինչեւ կէս դար առաջ գաւառին անմշակ բլուրները ճէհրիի ծառերով լեցուն էին։ Գիւղական համայնքներու ապրուստը անոր կապուած էր, բայց եւրոպական ճարտարարուեստը քիմիական միջոցներով ապահովեց իր պէտքերը ու այսպիսով ջնջուեցաւ ապրուստի հոգացման այս կարեւոր միջոցը։

Այսօր գրեթէ ոչ մէկ հետք կ՚երեւի ճէհրիի ընդարձակ պուրակներէն։

Գալով Քիթրէճին, ասիկա կ՚արտադրուի գազ կոչուած տատասկէ մը, որ խիտ առատօրէն կ՚աճի Արգէոսի կողերն ի վեր բարձրացող լեռներուն վրայ։

Թէեւ տակաւին առեւտրական հրապարակի վրայ խնդրանքի առարկայ ըլլալ կը շարունակէ, ա՛յնքան ինկած է արժէքէ, որ ապրուստի միջոցներէ զուրկ ընտանիքներ միայն կը պարապին անոր հայթայթման գործով։

Կեսարիա եւ շրջանները կ՚արտածէին նաեւ ծիրանի (լեղի) կուտ, վուշ եւ կտաւատ (Քէթէն Թօխումու)։

Կեսարիոյ եւ շրջակայքի մէջ ընդհանրացած առուոյտը (Եօնճա) աշխարհի լաւագոյն տեսակն է ըստ Գերման գիտուններու կատարած փորձարկութեանց։

Լեռներու քաղցրահամ խոտերէն ու ծաղիկներէն կը ստացուի լաւագոյն մեղր։

Բարեխառն կլիմայի յատուկ ծառեր եւ տունկեր դարերու ընթացքին հողին ու միջավայրին յարմարած՝ ստեղծած էին տեղային ուրոյն բուսականութիւն մը։

Կարելի էր նորեր աւելցնել կամ ազնուացնել տեսակները, բայց տեղացիք եղածով գոհացող՝ ջանք չէին ըներ նոր փորձարկութեանց։ Մատի վրայ կը համրուէին պատուաստի մասին գաղափար ունեցող ձեռներէց մարդիկ։

Ֆէնէսէի հողը ժայռոտ էր ու հրաբխային, նաեւ ենթակայ կլիմայական խստութեանց, բայց Էվէրէկ, աւելի պատսպարուած ու ջրարբի, լաւ արդիւնք կը ստանար իր հողերէն։ Էվէրէկի պարտէզներու ծիրանն ու սալորը կարելի չէր գտնել շրջակայքի մէջ, ոեւէ տեղ։ Կային նաեւ ծիրանի՝ անուշ կուտով ու խոշոր տեսակները։ Էվէրէկի պարտէզներու Շախա աէմիւնը, կանաչ, խոշոր, մսոտ ու հիւթալից՝ եզակի էր իր տեսակին մէջ։ Այդ անունը տրուած էր ծառին վրայ հասնելէն վերջ կեղեւի ճաթռտելուն պատճառով։ Տեղական բարբառով ծիրանը կը կոչուի ղայսի կամ զարտալու։

Կային նաեւ զանազան գոյներով ու տեսակի սալորներ, ճան էրիկի, ու այլ պտուղներ։ Ֆէնէսէի ու Էվէրէկի այգիները նշանաւոր էին իրենց արտադրութեամբ։

Ընկուզենիները կը հասնէին աներեւակայելի բարձրութեանց. շագանակի տեղ ունէինք կաղինը Բէլիտ որ ատեն մը գետնի տակ թաղուելէ վերջ կ՚անուշանար։

Առատ էր տանձը իր բազմաթիւ տեսակներով, խոշոր ու կարծր (գըշ արմուտը) որ հաւաքուելէ վերջ կ՚անուշանար, քար տանձ, խւվէզ արմուտը, պալ արմուտը, եւայլն։

Դեղձը չէր ընդհանրացած, իսկ խնձորն ու սերկեւիլը լաւ չէին արտադրեր։ Այս պակասը կը հոգացուէր աւելի հարաւի գիւղերէն, փոխանակութեամբ ու դրամով։

Բարտի, ուռի ու չինարի ծառերը կը հասնէին հսկայական չափերու. բոլորովին լերկ ու ծառերէ զուրկ էին լեռները։

ՎԱՅՐԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դաշտերու ու լեռներու մէջ կային հետաքրքրական խոտեր, անծանօթ արմատներ, ու տաք կլիմաներու յատուկ փշազգի ու մածուցիկ կաթ արտադրող ռետինային տունկեր։

Արդիական գլուխով անձ մը կարող պիտի ըլլար հետաքրքրական արդիւնքներ ձեռք բերել կամ կազմել ժողովրդական բառերու ճոխ ցուցակ մը։

Քիմիական ու բնական մասնայատկութիւններ ունէին Քիթրէի կաթը, հասարակածային Քաւչուքի նման ծաղկեալ ու լայնանիստ

Տէօվլէր Քէվէնին, կանկառի ձիւթը (քէնկէլ սագըզը) կաթնառու սիւտլիւկէնը, Կապկըրոիկը, Սալէպն ու գխտորը։

Դաշտերու մէջ առատօրէն կ'աճէր Խնւ Խոտը, չուշանաձեւ բաժակներու շարք մը, լիքը սեւ գնտիկներով, որ երեւակայական աշխարհներ կը փոխադրէր զայն ուտելու անխոհեմութիւնն ունեցող մարդիկն ու կենդանիները ու վերջապէս անծանօթ ու հէքեաթային ոսկեխոտը որ կ'ոսկեզօծէր արածող կենդանիներու ատամները եւ որու համար մարդիկ սպառած են իրենց ժամանակն ու համբերութիւնը։

Բոլորովին անջրդի բարձունքներու վրայ արմատ կապած ու տարած կ'ըլլար վայրի ՔէՔիկը որու ծանր բուրմունքը կախուած կը մնար մղոններով օդին մէջ, եւ դեռ հազարումէկ դժոխային ու դրախտային խոտեր ու արմատներ, որոնցմէ՝ ըստ ռամիկին, օձը կ'առնէ իր թոյնը իսկ բուժակը՝ ցաւերու դարմանը։

Ի բնէ խնայասէր, մամիկը ջանացած է օգտուիլ դաշտերու ու պարտէզներու առատ բուսականութենէն։ Անոնցմէ շատերը թերեւս փորձուած են ծայրայեղ սովման կամ փախուստի մը պարագային, անօթութեան ճիրաններուն մէջ։

Դաշտի բանջարներէն ունէինք թրթնջուկ, թթուանք, թոռթիկ, թախտիկ, ծագու բանճար, գառնականջ, խոզաքի, սինձ, չաշուր, չիրիչ, բերբեր, նշխարհացիկ։

Վայրի պտուղներէն՝ զղեար, ալոճ, մասուր, քարտանձ, փշատ, գետնախնձոր (Եէր էլմասը)։

Դաշտի ծաղիկներէն՝ ձիւնածաղիկ, դեղին ձնծաղիկ, անթառամ ծաղիկ, ապրիմ-մեռնիմ, սուսամբար, սիմպիլ, կարմիր կակաչ (Զանագ գըրան), վայրի շուշան, մանիշակ, խունկիկ, կիւլղատմիր (Կիւլ հաթէմի), կապոյտ ծծմոր, ցորենի ծաղիկ։

Լեռներէ կը հաւաքուէր տեղական աւելի ու Նավշանի խոտը։

Բուսական ներկերու համար կ'օգտագործուէին. —

— Ընկուզի կանաչ կեղեւը = Գորշ խաքի գոյն

— Նռան կեղեւը = Սեւ գոյնի համար

— Ճէհրի = Դեղին ներկելու համար։

Կենդանիներու համար կը ցանուէր կանաչ առուոյտը որ արմատ կը կապէր ու տարիներով կը հնձուէր։ Գիւղացիք ուղտափուշը կը հաւաքէին ու կամնելով կը խառնէին յարդի հետ։ Այգիներու չոր տերեւները եւս (դազալ) կ'օգտագործուէին կերի համար։

ԿԸՐՊԱԼԱ. — Համանուն թուփի մը պտուղն է, հաղարջի նման, բայց ասոր հատիկները աւելի խիտ են ու ողկոյզները աւելի խոշոր։

Ողկոյզները ճերմակ ծաղիկ կը բանան իսկ հատիկները հասուննալէ վերջ կը կարմրին ոսկեգոյն։

Աշնան կը հաւաքուէր ու խոշոր կարասներու մէջ կը լեցուէր։ Ջուրը փոխելէ վերջ կը գոցուէր բերանը։ Ձմեռը տաք թոնիրի գըլուխը կամ բաղնիքէ ետք՝ թթուաշ եւ զովացուցիչ պահեստի տեսակ մըն է։

Անոր թուփերը ընդհանրապէս տնկուած կ'ըլլային ջուրի առուներու եզերքները։

Կըրպալայի զալար ճիւղերէն կտրուած գաւազաններով ընդհանրապէս ուսուցիչներ կը պատժէին անուղղայ աշակերտները։

ԱՍՊՈՒՐ. — Արաբերէն Իւսֆուր բառէն է եկած։ Վանեցիք Կանճրակ կը կոչեն զայն։

Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց Մանանայի մէջ (էջ 447) կը գրէ.

— « Կանճրակ, փշաբոյս մշակեալ, որ ունի ծաղիկս նման Զաֆրանի եւ հասկս կազմէ, որոյ հատիկներ նման են արեւածաղիկի հատին, զորս խաշեն, ծեծեն, կաթ հանեն եւ պահոց կերակրոց ի պէտս գործածեն։ »

Մեծ Պահքի օրերուն զանազան կերակուրներու ու ապուրի համ տալու համար մամիկը կը ծեծէր, կաթը կ'առնէր ու կը գործածէր։ Իր ամբողջութեան մէջ փշապատ ծաղիկի մը կը նմանի ասպուրը. փշրելէ ետք աղուամաղի նման հետքեր դեռ կը մնան հատիկներու ետեւը։ Ասպուրը ախորժահամ է երբ կը խառնուի ու կը բոհրուի ցորենի հետ։

Ա Ր Օ Տ Ա Վ Ա Յ Ր

Քաղաքէն դուրս, ամէն կողմ կային ընդարձակ հովիտներ ու սարալանջեր ուր նախիրը կը քշուէր տարուան որոշ եղանակներուն։

Կէրէմէյի անջրդի բարձունքները ու հանդիպակաց կողմի Տէվէըլլի լեռնաշղթայի լանջերն ու փէշերը հարուստ էին բուսականութեամբ ու արմատացած տունկերով։

Այլազան հոտաւէտ բոյսեր ու ծաղիկներ իրենց որոշ ազդեցութիւնը կը թողուն կաթին վրայ։

Աշնան վերջերը դէպի այգիներն ու հնձուած խողանուտ արտերը կը քշուէին ոչխարի հօտերը։ Անոնց արածուած տեղերը բնականօրէն կը պարարտանային։

Դէպի Կեսարիա Ծօսէի երկու կողմերը, մինչեւ Խաչատուրի Աղբիւրը, ու ձմեռ ատեն աւելի հարաւ, ճահճամերձ հովիտները կը

առնուէին տեղական ոչխարի ու արջառի հօտերը։ Որոշ չափով քաղաքացի, էվէրէկցիք ու Ֆէնէսէցիք դեռ կը պահէին իրենց կաթնատու անասունները։

Դէպի հիւսիս ու արեւելք կը քշուէին Ֆէնէսէի ոչխարները զարնան։

Անոնց վրայ դրուած չոր փուչէ մը տէրերը կը հասկնային թէ գառները ծնած են։ Հովիւը տասնեակներու մէջէն կը գտնէր ու կուտար ուլերն ու գառները իրենց տէրերուն։ Փորձառու ու հաւատարիմ հովիւներ ունէին իրենց աւանդական ուղղութիւնը ու առանց դժուարութեան կը կառավարէին իրենց խնամքին յանձնուած աւանդները։

Ամէն օր, կէսօրին, Ծորին Կլոխը կը բերուէր Ֆէնէսէի ոչխարի հօտը, որուն կը սպասէին կիները, ջրով լեցուն դոյլեր իրենց ձեռքին։

Ամէն ոք կը փութար գտնել իրեններըը, բայց ոչխարները զարմանալի իմացականութեամբ կը գտնէին իրենց տէրերը ու կը խըմբուէին անոնց չուրջ։ Վերադարձող մանուկներու նման անոնք եւս կ'ակնկալէին չոյանք, կարօտի ու փաղաքշանքի խօսք մը, պտղունց մը աղ կամ պուտ մը ջուր։

Կը կթուէր կաթը մատներու համաչափ կծկումով, ճերմակ դիզեր կ'երկարէին դէպի սիրիկները, ուժեղ ցայտումներէն կաթը կը Ֆշար, կը փրփրէր ու ամանը կը լեցուէր չուտով։

Գլուխները կախ ու արեւէն հեռու մակաղած՝ ոչխարները կ'որոճային հանդարտօրէն, մինչ հովիւի չունը քիչ անդին նստած կը հեւար անընդհատ։

Ծանկարծ ահազանգ մը կը փրթի, կէօրքէն, գառներու եւ ուլերու հոյլը, ազատ ձգուած՝ կը վազէ դէպի հօտը։ Մայրեր կը սրեն իրենց ականջները, մայիւններով պատասխան կուտան անոնց ճիչերուն։ Տակաւ աղմուկը կը մեծնայ. խուճապ, ցատքռտուք, երկընտրանք ու վերջապէս միացում։ Ոմանք եւս կը մղեն օտարը ու հոտուըտալով կը գտնեն իրենց հարազատը։ Որքա՜ն հետաքրքրական է տեսնել մօր առինքին առջեւ ծունկի եկած փոքրիկի ծծելը ու դլխով մըջտելը որպէսզի իր իրաւունքը վար ծորի կաթնեբակներէն։

Հոն, արեւին տակ խմբուած կիները, էծուէի փայտէ բանալին չափ ըրած, կաթը հերթով փոխ կ'առնեն ու կու տան։ Համամօրճակցութեան այս գեղեցիկ կերպով ամէնքն ալ փոխն ի փոխ կ'ունենան մեծ քանակութեամբ կաթ, հոգալու համար մէկ անդամէն իրենց պէտքը։

Արեւը կը հակի, չուքերը կ'երկննան ու հօտը ճամբայ կը հանուի դէպի արօտատեղի։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հիմնուելով մեզի հասած պատմական տուեալներու վրայ կարելի է ըսել թէ նշանաւոր էին Կապադովկիոյ ձիերը ու ոչխարի սուրբ հօտերը։

Երկրին անկեալ վիճակը դարերու ընթացքին մեծապէս վնասած է անասնապահութեան որ չունի հիմա այլ հին ժամանակներու ճոխութիւնը։

Կեսարիոյ չուրջը կարելի չէ հանդիպիլ ագարակներու, որոնք հարուստ դոմեր ունենան։ Շատ քիչ ընտանիքներ դիւրութիւնը ունին կաթնատու կովեր պահելու, իրենց առանին պէտքը գոհացնելու համար։

Դաչտերու վրայ կը տեսնուին ոչխարներու եւ այծերու հօտեր, տեղական անունդի պահանջին բաւարարութիւն տալու համար։

Զիմմերէր (Հմ. 1900 էջ 21) իրր ականատես կը հաստատէ թէ ոչ նուազ լաւ կը բուծանուին Կապադովկիոյ մէջ նաեւ արջառ, էշ ու ուղտ։

Հիմա մասնաւորապէս Բունար Պաշի Գազային մէջ է որ կը պահուին իրր դրաստ գործածելի ընտիր ձիերու տեսակ մը՝ Ուզուն Եայլայի անունով կոչուած։

ԹՈՋՆԱՋԻ

Մեր քարուտ լեռներէն դեռ կը լսուէր կաքաւի ձայնը, արծիւը կը սաւառնէր երկինքի կապոյտին մէջ, ուրուրը կ'իջնէր նեռի նման վառեակներ փախցնելու համար եւ բարտիներու կատարէն կուգար արագիլի կափկափիւնը։

Սովորական փոքր, բայց նախչուն էին հաւերն ու աքաղաղները։

Ձափազանց առատ էին ճնճղուկները ու երդիքներու տակ իրենց բոյնը կը շինէին ծիծեռնակները։ Խաս պլպուլի դայլայլը ու ծխեղու ծլվլիւնը պակաս չէին այդիներու, լեռներու եւ պարտէզներու մէջ։ Ցոպող թռչունը (խպուպուկ), բուն ու ջղջիկը, թէեւ հազուագիւտ, զգալի կ'ընէին իրենց գոյութիւնը։

Ամառ իրիկուններուն մինչեւ ուշ առեն կը ճախրէին էպէպիլները, սեւ ու ագմկոտ թռչունները որոնց գեռնի վրայ նստիլը չէր տեսնուած։ Կ'ըսէին թէ, անոնք կը մնան ծառերուն կառչած կամ իրենց բարձրադիր բոյներուն մէջ, ուրկէ կ'իյնան անջրպետին մէջ ու կը սպրան անընդհատ, օդի մէջէն հաւաքելով ճանճեր ու միջատներ։

Անոնց մագիլները չափազանց սուր ու պրկուած կ'երեւային. դե-

տին ինկած ճպճպիկ մը չէր կրնար բարձրանալ օդը․ տղաք կը բռնէին զգուշութեամբ թեւերէն ու ոտքերը ջուրով թրջելով կը նետէին վեր։

Տիծեռնակի նման, բայց բոլորովին սեւ էր այս թռչունը․ նետի մը արագութեամբ կը մտնէր իր բոյնը եւ նոյնպէս կը նետուէր դուրս, օդին մէջ։

Զարաճճի տղաք վրան մածուն քսած թող կուտային ճպճպիկը որ քիչ վերջ իր ընկերներէն կտցահար՝ արիւնլուայ կ՚իյնար գետին։

ԸՆՏԱՆԻ ԵՒ ՈՐՍԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Ընտանի կենդանիներն էին սովորական ոչխարի, արջառի ու գրաստի տեսակները։

Դմակաւոր էին ոչխարները ու չարքաշ։ Քանի մը թուրք թիւրքմէն ընտանիքներու պապենական գործն էր ոչխարարածութիւնը։ Անոնք տարուան մեծագոյն մասը կ՚անցնէին արօտատեղիները, վրաններու տակ։

Այծը յարգի չէր ոեւէ կերպով, մանաւանդ որ մեր լեռները, լերկ ու ժայռոտ, քիչ յարմարութիւն ունէին անասնապահութեան։ Գօս ու արեւախանձ էր բուսականութիւնը, այծը հազիւ թէ կը ըլպչէր խոտին շարժման մէջ ըլլալով օրն ի բուն։

Հովիւը կ՚ըսէր փորձառութեամբ․ — « Այծի մը անօթի անցած տեղի խոտով գոմէշը կը կշտանայ ու կը ճաթի »։

Ոչ մէկ ջանք կը թափուէր ազնուացնելու կենդանիներու տեսակները։

Շան ու կատուի ոչ մէկ ազնիւ տեսակ․ չունէր մանաւանդ, աղտոտ, քոսոտ ու ոտքի տակ անօթի ամէն տեղ։

Գայլ կամ աղուէս շատ քիչ կը տեսնուէին մեր կողմերը, շրջակայ գիւղացիք ձմեռ ատեն կ՚որսային կամ կը թակարդէին զանոնք։ Նապաստակը կարելի էր որսալ քաղաքէն դուրս, այգիներու մէջ։ Զրոյց կը շրջէր թէ բորենիներ կը մտնէին հողուիներէ ներս ու դուրս կը հանէին դիակները, բայց այդ հաւանական չէր։

Տեղական կենդանական արտադրութիւններէն ոչ մէկը բաւարարութիւն կուտար թաղերու պահանջին․ անոնք ստիպուած էին գնել իրենց բուրդը, միսը, հաւկիթը, իւղն ու պանիրը։

ՍՈՂՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ՄԻՋԱՏՆԵՐ

Դաշտերու, պարտէզներու ու այգիներու մէջ կարելի էր տեսնել ոզնի, կրեայ, խլուրդ ու այլ բարեկամ ու թշնամի արարածներ (*)։

Օձը, միջակ մեծութեամբ եւ ոչ թունաւոր, կը գտնուէր քարերու տակ։

Ջրային նախշուն օձեր եւս կը տեսնուէին ցամքելու մօտ հեղեղատներու մէջ։

Դաշտերու ու խոպան վայրերու մէջ կը վխտային փոքր մողէսներ (խլէզուկ) որոնք երբ նեղը մնային՝ տղոց ձեռքը ձգելով իրենց պոչը կը փախչէին անշշուկ։

Այս ճապուկ ու մագլցիկ կենդանիներու ազգէն ու ասոնց հակապատկերը՝ քարի ծերպերու ու խոռոչներու մէջ կային գոյնզգոյն թեփաւոր ճառբօշներ։ Թուրքեր եւս փոքր փոփոխութիւնով մը ճէրբիշ կը կոչէին զանոնք։

Նախապատմական դարերուն Երկրիս վրայ վխտացող հսկայամողէսներու սերունդին խեղճուկ մնացորդները ըլլալու են այդ երկուքը։ Անոնցմէ վերջինը, իր կոկորդիլոսի նման անքթիթ նայուածքով ու պաղ, գրահապատ մորթով սարսուռ կ՚ազդէր տղոց, որոնք քարերով ու գաւազաններով կ՚ոչնչացնէին կենդանիներն ու անոնց հաւկիթները։

Քանիցս դուրսէն մարդիկ եկած ու դրամով հաւաքած են այս տեսակներէն։

Ցամաքի կրեաներ թէեւ միջատասպան, աւեր կը գործէին պարտէզներու մէջ։ Զանոնք փճացնելու լաւագոյն կերպն էր կռնակի վրայ դարձնել եւ թողուլ որ մեռնի սովահար։

Գորտերու կռկռոցը կը լսուէր գարնան ամէն կողմերէ եւ շերեփուկներ կը վխտային դաշտերու լճացած ջուրերուն մէջ, գորտնբուրդի ծուէններու տակ ապաստան գտած

Անձրեւներէ վերջ, Վարի Գետի ջաղացքին շուրջը դուրս կու գա-

(*) Բացի դաշտի մուկերէ ու հարսնուկներէ, որոնք կը փճացընէին ընդեղէնները ու արմատները, որոշ տուներու մէջ կային գեղեցիկ ու խայտաբղէտ մուկեր որոնք զուրգուրանքի առարկայ էին տնեցիներու կողմէ։ Այս կենդանիները կը կոչուէին *մալ կէլինճիյի* եւ որպէս թէ բաղդն էին այդ տան։ Անոնց կը վերագրուէր պարիկներու պատմութեան նման յաջողութեան զօրութիւն ու հէքեաթային գործունէութիւն։

յին խխունջներ, մեծ քանակութեամբ ու նկատելի մեծութեամբ։ Ծոյներ միայն կ'ուտէին այս կակղամորթը։

Քարերու տակ ապաստանած կ'ըլլար կարիճը (կոր) որ իր կեանքով ու մարմնով կը քաւէր իր մեղքը։

Տեղական սովորութեամբ կը բռնէին ողջ կարիճը, կը ծեծէին մարմինը եղածին պէս ու կը կապէին խայթուած տեղին վրայ։ Ցաւը կը մեղմանար։

Էլպիզի սառնորակ ջուրերուն մէջ կեանք կամ կենդանութիւն դոյութիւն չունէր։ Վարի Գետի ջուրը բազդատաբար աւելի մեղմ էր։

Ջուկ չունէինք։ Հետաքրքրութեան համար քանի մը մանր ձուկեր Ֆրատրնէն բերուած ու ձգուած էին Տ. Եղիչէ Հօր Ս. Գրիգորի աւազանին մէջ։

Թոխլենց վոս ապրիւրի աւազանին մէջ կը տեսնուէին թափանցիկ միջատանման ուտիճներ (ուղունկիկ) որոնց մասին կը պատմէին թէ առեն մը վերջ այլակերպուած ու թեւեր հագած ցամաք դուրս կու գային ու կը թռչէին ծղրիթներու նման։

Ջուկ ու անուշ ջուրի տառեխներ կը բերուէին չրջակայքի գետերէն ու լճացած չամբուտներէն։ Այս վերջիններէն կու գար նաեւ ապրուկն ու վայրի բաղը։

Դաշտերու մէջ կային բարեխառն կլիմայի յատուկ միջատներ, սողուններ, մարախներ, թրթուրներ, թիթեռնիկներ ու անանուն մակաբոյծներ։

Մուխ ու խոնաւ տուներու անկիւնները կը տեսնուէին սեւ զարչամիջատներ (թըսսան կամ թըստան պէօճիւկ = Օթիզ կամ էօթիւզ) մամուխ եւ օձասանդը (Գըրգայագ)։

Դաշտերու մէջ անընդհատ կ'աշխատէր սեւ գլտորուկը, տեղական կոչումով Գագ դլտըրիկ փոքր միջատ մը որ Հերքիւլեան աշխատանքով կը գլորէր կենդանական ապրը ու կը ձգէր իր բոյնին մէջ։ Այդպիսի տաք ու վատ հազորդիչ դունդի մը մէջ կ'ածէր իր հաւկիթները։ Գարնան հաւկիթները կեանքի կու գային, առեն մը կը սնանէին նոյն ապրի մանրէներով ու չուտով ինքնաբաւ կը դառնային բնութեան ծոցին մէջ։

Միջատներու այս ընտանիքին կը պատկանի նաեւ մանիչակագոյն ու ոսկի գոյնով չողշողուն միջատ մը, հոռոմմաճուկ կամ հոռոմպապուկ, որու ոտքէն բարակ դերձան մը կապելով՝ տղաք կը թողուին որ ազդալով պտոյտներ գործէ օդին մէջ։

Հին Եգիպտոսի մէջ նուիրական էր առնգմէ ոսկեգոյնը որպէս խորհրդանշան արեւի՝ Աքարակ անունով։ Այդ ձեւով միջատներ կը

զարդարեն հին քանի աերունդներու, փարաւոններու պինանչաններն ու արձանապրութիւնները, դրամներն ու մոմիանները։

Իրենց անսովոր արագութեամբ բազմացման համար Աքարակները նկատուած էին խորհրդանիչ ստեղծագործութեան եւ ստեղծիչ ուժի, Նեղոսի ափերուն վրայ։

Ձիու ճանճը ձիերու ու գրաստներու իսկ կէնէն ոչխարներու եւ արջառներու պատուհասներն էին։

Ամէն կենդանի արարած ունի իր մակաբոյծը ու բացառութիւն չի կազմեր նաեւ մարդը։

Աչելորդ պիտի ըլլար խօսիլ ճանճի, մուկի, լուի, ոջիլի ու մլուկի մասին։ Շատեր ղպացած ու տեսած են անոնց աերները աւելի վատ պայմաններու մէջ։

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄ

Դարերու ընթացքին մարդիկ տեսած, ճանչցած ու օգտագործած են կենդանիներու բնազդն ու յատկութիւնները։ Մեր ապրուստի ու անունդի մեծագոյն մասը կուգայ կենդանական ու բուսական հարուստ աշխարհի ապրիւրներու չհագորդումէն։

Մեզը ապահովելու համար ապաստան էր տրուած մեղուներու, տանիքներու վրայ՝ փեթակներու մէջ։ Երկայն ու գլանաձեւ տուներ էին այդ փեթակները, հիւսուած բարակ չիւղերով ու ցորենի ծղօտներով ու ծեփուած մանուածապատ կովի ապրով, ներսէն ու դուրսէն։ Նախամարդու չինածին պէս կը չարունակուէր թերեւս փեթակի կառուցումը բայց այդ էր միակ գործնական կերպը մեր օրերու նախնական միջոցներով, պաշտպանելու փեթակի ներսի կեանքը՝ տաքի, պաղի ու մուկերու աերին դէմ։

Գարնան դէպի Զամախլու կամ Ինճէսու կը փոխադրուէին փեթակները, լեռներու ու դաշտերու ծաղիկներէն օգտուելու նպատակով։

Շերամը, որպէս չահու միջոց, փորձուեցաւ մէկէ աւելի անձերու կողմանէ։

Պրուսայի մէջ փորձառութիւն ձեռք բերած Ստեփան Պաղիրկեանեան ու յետոյ Մ. Գաբրիէլ Վարդուկեան տարիներով աշխատեցան դէթ ինքնաբաւ ճարտարարուեստ մը ընել չերամարուծութիւնը, բայց կարելի չեղաւ, անտեսական որոչ պատճառներով ու սերմի փըճացումով։

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Որպէս հրաբխային երկիր, Արդէոսի շրջակայքը ունին հանքային նիւթեր, դուրս ժայթքած երկրի ընդերքէն։

Առատօրէն կը գտնուի սպնգաքար կամ չեչաքար, մէկէ աւելի գոյներով։

Շինութեան համար կը գործածուի ճերմակ ու դիւրատաշ քար մը։ Կեսարիոյ տուներուն ճակատը այս Եօնու կոչուած մէկ չափի քարերով հիւսուած կ'ըլլայ։ Այս քարով շինուած տուները դուրսէն ծեփի պէտք չեն ունենար։

Քարերու չափն էր 60 սմ. երկարութիւն, 30 սմ. լայնութիւն, 10 սմ. հաստութիւն։ Առատօրէն կը գտնուի նաեւ ծիրանաքար Սու-մագի մէրմէր (porphyre) սակայն շատ քիչ կը գործածուի շատ կարծր ըլլալուն համար։

Կեսարիոյ շուրջը կը գտնուի նաեւ կաւիճ, մասնաւորապէս Գըզըլ Ըրմագի եզերքը։ Ալապաստր եւ կրանիտ նաեւ կան այս շրջանին մէջ։

Գաճը Ալճը մեծ առատութեամբ մասնաւորապէս կը հանուի Կեսարիոյ ենթակայ Աղըրնաս գիւղէն։

Կեսարիոյ որոշ շրջաններու հողը կը պարունակէ մեծ քանակութեամբ բորակ կամ աղբորակ Կիւհիրչելէ որը Թուրք աղտաղտագործներ = Զորագճը գտնելով կը հանեն ի հաշիւ կառավարութեան։

Բունար Պաշը Գազայի կողմերը Լինինի եւ արծաթախառն կապարի հանքեր կան։

Տաւրոսեան լեռներու ստորոտը Ֆարաշա յունական գիւղին մօտ շատ հին ժամանակներէ ի վեր կը շահագործուէին Ֆարաշայի երկաթի հանքերը (Սիսուան էջ 10)։ Կեսարիոյ հին տուներուն պատուհանի երկաթները եւ դրան կղպանքները ամբողջ տեղացի արհեստաւորներու կողմէ այդ երկաթէն շինուած են։

Ապահովաբար երկաթի հանք կայ հոն, որովհետեւ ուր որ մագնիսը պտտցնես երկաթի բաղադրութիւններու նուրբ խաւ մը կը հաւաքուի անոր վրայ։

Հանքային ջուրերն ալ առատ են հոն։ Քաղաքէն վեց ժամ հեռու ճախճախուտ վայրերու մէջ Հասան Ալփ գիւղին մօտ ակէ մը կը ժայթքէ հանքային պաղ ջուր որ կը նպաստէ մարսողութեան եւ օգտակար է մորթի եւ ստամոքսի հիւանդութեանց։ Սազըրդ լիճին շուրջը եւ մէջը կան զանազան հանքային ակեր որոնք մակնեզիա կը պարունակեն եւ ունին լուծողական յատկութիւն։

Կեսարիոյ մօտերը՝ Գըզըլ Ըրմագ գետին վրայ ձգուած Թէք Կէօզ կամուրջին քովը կայ տաք հանքային ջուրերու ակ մը Ըլըճա Համամ կոչուած, որու ջուրին տաքութեան աստիճանը 16° է եւ կը պարունակէ երկաթ։ Հոն բաղնիքներ կառուցուած են։ Ֆէհիմլի եւ Քօզաքլի գիւղերուն միջեւ ալ կան երկու ջերմուկի աւազաններ եւ ուրիշ հանքային ջուրերու ակեր։ (Քէմալէտտին, էջ 100-101)։

Կեսարիոյ մօտը կան աղահանքեր բայց Բալաս գիւղին մօտ կայ Թուզլու կամ Բալաս Կէօյ կոչուած լիճ մը ուրկէ կու գայ կերակուրի կամ ճարտարարուեստի մէջ գործածուած աղը։

Դաշտագետիններու մեծ մասը աղի խաւով ծածկուած էին եւ որմէ կ'օգտուէին արածուող կենդանիները։

Հանքաբանական տեսակէտով Կապադովկիոյ մէջ 350ի չափ քարեր եւ բրածոներ գտնուած են։ (Քէմալէտտին, էջ 16)։

ՔԱՐԱՀԱՆՔ = ՏԱՇԼԸԽ

Տէվէլլի Տաղի յատակը, ըստ երեւոյթին, կազմուած էր հրաբխային քարացած նիւթերէ։ Ինչպէս Կեսարիոյ, Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ ալ կային Եօնու կոչուած հրաբխային քարի երակներ։

Տեղւոյն համար օրհնութիւն մըն էր Խաչի Լերան արեւելեան կողմը, Տէվէլ տաղի լանջին բացուած քարահանքը ուրկէ կը հանուէին արդիական տուներու ճակատի քարերը, ճերմակ, բաց մոխրագոյն ու կարմրագոյն։

Առաջինը փուտ ճար կամ փտտուկ ճար կը կոչուէր, կակուղ էր եւ դիւրաբեկ, դիւրաւ կը սրբուէր եւ կը գործածուէր շէնքերու ճակատի (façade) համար։

Տարիներու ընթացքին այդ քարերը կը կարծրանային, բայց խոնաւութեան մէջ անոնք ենթակայ էին փոշիացումի։

Գրեթէ նոյն յատկութիւնը ունէր մոխրագոյն քարը։

Կարմրագոյնը աւելի կարծր էր ու դիմացկուն։ Անկէ կ'ընտրուէին Չէնկէմէնրը, տանիքներու եզերքը շարուած սէօվէճէլները եւ միակտուր քարէ շինուած ջուրի աւազանները։

Տաշուած քարերու չափն էր, ըստ արհեստաւոր Արշակ Իսկէնտէրեանի, հաստութիւն 6 մատնաչափ, լայնք 12, իսկ երկայնութիւն 18 մատնաչափ։

Նախնական մեթոտներով ու պարզ գործիքներով Թուրքեր որոշ

2

616-89

ՄԵՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ձեւի կը բերէին ու իրենց էշերով կը փոխադրէին ապսպրուած քանա-
կութեամբ ու չափով քարեր։
Զարդուած անպէտ քարի կտորներէ բլուրներ ձեւացած էին ու
աչքով կը տեսնուէին մեր թաղերէն։
Այս քարահանքի ընդերքէն կ՚ելլէր կարմրագոյն կաւ մը (Քիլ),
որը տեղացիք, մանաւանդ տղաք, կը սիրէին ուտել մեծ քանակու-
թեամբ, հակառակ խելահաս մեծերու զգուշացումին, կային նաեւ
սրտավէրք կանայք որոնք կ՚ուտէին այդ կաւը, ինչպէս նաեւ ճերմակ
քարի փշուրները։

ՋՐԱՑԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Երեք ճամբով ջուր կու գար դէպի Ֆէնէսէ· —
1·) Սուրբ Գրիգորի Ջուր։
2·) Գարնանային ձիւնահալք։
3·) Էլպիղի ջուրի օգտագործում։

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՋՈՒՐ

Ֆէնէսէ Թաղամասի հիմնարկութեան միակ պատճառը եղած է թե-
րեւս Ս· Գրիգորի ջուրը որ հանդարտիկ ու մշտահոս, Վարիգետ ա-
ռունով կ՚անցնէր անոր եզերքէն։
Անոր վրայ շինուած էին խաղախորդարաններն (Թապագխանէ)
ու սպանդանոցը։
Այս ջուրը կը ծառայէր տեղացիներու լուացքին, ջաղացք կը
դարձնէր, կը ջրէր վերի շրջաններու եւ Իլիպէյի ճամբու պարտէզ-
ները ու Էվէրէկի Վանքի Թաղէն կ՚անցնէր դէպի վարի պարտէզները։
Նոյն, Ս· Գրիգորի ջուրի վերի ակէն բացուած էին Վարի Գետի
փոս աղբիւրը (որու գուռին մէջ կը վխտային հազարաւոր ուղուճկիկ-
ներ), ինչպէս նաեւ Տէր Յակոբենց Թաղի, Տէր Սարգիսենց, Եկեղեց-
ւոյ բակի, Ըրախըլըխի եւ Իլիպէյի աղբիւրները։
Այդ ջուրէն էին եկեղեցւոյ վարի Թաղի հորերն ու ստորերկրեայ
հոսանքները։ Կ՚ըսուէր թէ, այդ Թաղի տուներուն տակ, մէջէ մէջ
բաւիղներ ու թաքստոցներ շինուած էին, ամէնքն ալ ջուրով ապա-
հովուած։
Սուլթանեաններու տուներու մասին մանաւորապէս կը պատ-
մուէր թէ, գաղտնի ճամբաներով կապուած էին քաղաքէն դուրս,
ապահով վայրերու հետ, եւայլն։
Հոգելոյս Տէր Եղիշէ հօր վրայ էր աղբիւրներու ու ջրուղիներու

նորոգութեան գործը։ Ալիւրով, կտաւատի իւղով ու քթանի թելե-
րով շաղուած խիւսով մը կը կնքէր փողրակներու միացման կէտը։
Պէզիրի հոտը երկար ատեն կուգար շինուած աղբիւրներու ջուրի
մէջէն։

ԼՕՔՍԱՆԷԿ = ՂՕՃԱ ՀԱՒԱՏԱՄՔ

Ֆէնէսէի հին հողուրէն դէպի հարաւ, ճամբուն մօտիկ կար ցած
աղբիւր մը, ուրկէ շրջակայքի Թուրքերը կ՚առնէին իրենց խմելու
ջուրը։
Այս ալ Ս· Գրիգորի ջուրի մէկ երակն էր, որու կապուած էին
աւանդութիւններ սերունդէ սերունդ փոխանցուած։
Մեռելոցի Կիրակի օրը, գերեզմանօրհնէքէ ետք, կանայք խմբո-
վին կ՚այցելէին Հաւատամքի աղբիւրը, աղօթքի մրմունջ մը իրենց
շրթներուն։
Կը լուացուէին ու ափերով ջուր առած կը յագեցնէին իրենց ծա-
րաւը։ Մեկնելէ առաջ լաթի կտորներ կը կապէին շրջակայքի ծառե-
րուն վրայ, իրենց ուխտի կատարման համար։

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ՀԵՂԵՂ

Երկու ձորերու միջեւ, քարոտ ու անջրդի հողամաս մը եղած է
Ֆէնէսէի տեղը Արեւելքէն Վարի Գետը, Արեւմուտքէն Ձորը։
Գարնանային պղտոր հեղեղներու ճամբուն վրայ դարերու ըն-
թացքին խորունկցած ու կրանիթեայ պատերով ապահովուած բնա-
կան գեղեցկութիւն մըն էր Ձորը, կեդրոնը Թաղի մօտի նոյնանուն
այգիներուն։
Գարնան վտանգաւոր համեմատութեանց կը հասնէին հեղեղները,
բայց ամառը բոլորովին կը ցամքէր Տէրէն։
Այգիներու վերերէն թումբեր քաշելով կարելի էր քաղաքի որոշ
կողմերը վազցնել ու այսպէսով օգտագործել այս ջուրը այգիներու
ոռոգման համար։
Վերի Կալի ճամբով հիւսիսէն եկող գարնանային ջուրերուն կապ-
ուած կ՚ըլլային եղանակային որոշ աշխատանքներ։
Թաղերէն ջուրը կը հոսէր առատօրէն, պատեհութիւն տալով
լուացքի ու մաքրութեան։ Մանկական աշխուժով տղաք կը վազէին
համբուրել Սելի ալջի բերանը։
Կէս գիշերին, երբ ամէն ոք քնացած ու ջուրը յատակացած կ՚ըլ-

լաբ, դրացիներէն Ալիքսանեանք ու Պետոսեանք, առուի ճամբան կապած, մասնաւոր խողովակներով կը լեցնէին իրենց բակի հորերը:

Մաքրութեան ու երբեմն խմելու ալ կը դործածուէր այս ամբարուած ջուրը:

ԷԼՊԻԶԻ ՋՈՒՐԸ, ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ֆէնէսէի հիմնարկութենէն չատ վերջերը օգտագործուած է Էլպիզի ջուրը:

Ջուրի ուղղութեամբ տեղի է ունեցած նաեւ տնտեսական բարգաւաճում:

Էլպիզի ջուրի չնորհիւ զարդացած են թաղամասի արեւմտեան կողմը, Զորի եզերքը, կեդրոնը ու կեսարիոյ Շօսէի վրայի ու Մեծ կալի թաղերը:

Բացի ոռոգումի համար յատկացուած ջուրերէ, խմելու համար խողովակներով ջուր է բերուած Էլպիզէն Մեծ կալի ճամբով:

Ճամբուն վրայ, ձորի վրայէն կամուրջ էր ձգուած ու անոր վրայէն վոխադրուած դիմացի բարձունքը:

Պըլըտի աղբիւր կը կոչուէր չուկայի մօտի կեդրոնական մչուտոս աղբիւրը: Այդ ճիւղէն ջուր կ'ներթար նաեւ Պազարի Աղբիւրը ու աւելի վարի թրքական թաղերը:

Մեր օրերուն այդ գիծին վրայ աւելցաւ նաեւ նոր աղբիւր մը որ անհրաժեշտութիւն մըն էր Մեծ կալի նորաչէն տուներու բնակչութեան համար:

Քաղաքապետութիւնը քանիցս փորձեց արգիլել ու կնքել առանց արտօնութեան Էլպիզի ջուրի ճիւղէն բացուած այս աղբերակը, բայց կարելի չեղաւ:

Ի վերջոյ կատարուած իրողութիւն մը համարուեցաւ Համան Բունարըն, կեսարիոյ ճամբուն մօտ, չատ դեղեցիկ դիրքի մը վրայ:

Կ'ըսէին թէ այդ փողրակը ծակելու յանդգնութիւնը ունեցած է Տիկ· Համասփիւռ Յակոբեան, ու այդպէսով իր անունը յաւերժացուցած:

ԾՐԱԳՐՈՒԱԾ ԱԳ ՍՈՒԻ ՋՈՒՐԸ

« Թուրք եւ հայ Ֆէնէսէցիները մեծ պատերազմէն վեց տարի առաջ ուղեցին Աբդէոսի տակի, Թէքիրի ջուրը Ֆէնէսէ փոխադրել:

« Բաւական տարիներ աշխատեցան, բաւական դումար մը ծախ-

սեցին եւ յաջողեցան ալ, մինչեւ Գարա Աղըլի մօտերը բերին, յետոյ Մեծ Պատերազմը եկածին պէս այդ գործն ալ երեսի վրայ մնաց:

« Այս գործին առաջնորդը Տէր Եղիչէ պապան էր, չատ աշխատեցաւ:

« Ջուրի գալուն տեղը վեց ժամուայ ճամբայ էր, ամէն տարի մէկ ժամ ճամբու երկարութեամբ ջրուղի չինելով մինչեւ այդ տեղ բերին հասցուցին:

« Եթէ այս ջուրը գալու ըլլար, սքանչելի պիտի ըլլար, ինչու որ Ֆէնէսէի վերի թաղը ջուր չըլլալուն համար կը նեղուէին: Ձուրտին ձմեռին վարի աղբիւրէն տուն ջուր տանիլ չատ դժուար էր: »

(Էվէրէկի Պատմ. էջ 88, Յակոբ Արզումանեան)

Մեր օրերուն տեղի կ'ունենար այս աշխատանքը:

Ամառուան որոշ ամիսներուն միայն գործաւորներ կրնային հոն մնալ ու գործ արտադրել: Ականատես մարդիկ կ'ըսէին թէ քիչ առեղն պիտի լրանար այս գործն ալ:

Ջուրը կը կոչուէր Ագ Սու եւ կ'ըսուէր թէ չափազանց թեթեւ ու համով էր:

Ջ Ր Ա Գ Ա Ց Ք

Նախապատերազմեան օրերուն, հանապազորդ հացի համար անհրաժեշտ ցորենը կամ հաճարը (= ճօն, չաւարա) կը գնուէր, կը լուացուէր, կը հնրուէր եւ յետոյ աղցուելով կը լեցուէր ալիւրի ամբարները: Տարեկան արարողութիւն մըն էր այս:

Հայ ընտանիքներու հացը կ'եփուէր թաղային փուռերու մէջ, սովորաբար չաբաթը մէկ անդամ: Երբեմն ալ, պահելու պարագային տան թոնիրներու մէջ կ'եփուէր բաղարջ (= անեկ, չխմորուած) հաց:

Թուրքեր՝ բարակ երկաթեայ Սաճերու վրայ կ'եփէին լաւաշները:

Մինչեւ Սահմանադրութիւն, տեղացիք իրենց ձեռքով կ'ապահովէին իրենց ալիւրը, ջրաղացք խրկելով հացահատիկը, բայց վերջերը այդ սովորութիւնը գրեթէ վերջ էր գտած: Սվազի, Եօզկաթի ու կեսարիոյ չրջակայքէն, աւելի նպատատուր գիներով պատրաստ ալիւր, սայլերով կուգար Էվէրէկ ու Ֆէնէսէ:

Բայց Փոքր Ասիոյ մէջ, համայնքի մը համար անհրաժեշտութիւն մըն է ջաղացքը, որու իրաւունքը բաց ի դրամէ՝ կը հատուցուէր որոշ չափով աղցուած ալիւրով եւ որմէ կ'օգտուէր նաեւ ջաղացպանէ օղնականը (= Թօղմի):

Պատերազմի ու անօթութեան տարիներուն, մեծահարուստ բախտաւորներ եղան վրան ալրոտ ջաղացպանները։

Ցէնէսէի ջաղացքները կարելի է բաժնել հետեւեալ կերպով. — Մեծ Կալի, Վարի Գետի, Զաղլաղանի, Բաղնիքի ջաղացքները եւ խեւ ջաղացքը, իսկ Էվէրէկինը, Կօրելին, Կանտարային, Զօրի պարտէզին ջաղացքները։

ՁԻԹԱՀԱՆ = ՊԷՁԻՐՀԱՆԷ

Ելեքտրականութենէ ու քարիւղի Լամպաներէ շատ առաջ ձէթն է եղած լոյսի համար վառուած ճրագներու իւղը։

Ճրագուէ, մեղրամոմէ ու արդիական մեթոտներէ շատ առաջ, տաճարներու մէջ, սուրբերու պատկերներուն առջեւ կը վառէին ձէթի կանթեղներ որոնց իւղը ապահովուած կ՚ըլլար կտակներու կամ մասնաւոր կալուածներու հասոյթով։

Սուլթան Մուրատ Դ. մանաւոր հրովարտակով Զէյթուն Գաւառակը զերծ էր կացուցած գլխահարկէ, բայց պարտաւորած որ իբր Հպատակ երկիր վճարէ տարեկան 15·000 դահեկանի տուրք մը Այա Սօֆիայի մզկիթի հողաբարձութեան, նոյնքան գումար մըն ալ իրենց եկեղեցիներուն, որպէսզի ձէթ առնելով լուսաւորուէին պաշտամունքի տուները հաւասարապէս։

Մեր օրերուն իսկ ծէթի կանթեղներ էին սուրբերու պատկերներուն առջեւ ու չուանով եկեղեցի երկայնքին երկու շարք սիւներու միջեւ կախուածները։

Զէթով էր Քառասուն Մանկանց օրին վառուած 40 բաժակնոց Ղանտիլը ու Սուրբ Յակոբի անշուք սեղանին վրայ իր առկայծ լոյսը ձգող մշտավառ կանթեղը։

Տպաւորիչ խորհրդաւորութիւն մը ունէր մեզի համար կանթեղի աւանդական ու ճօճուն լոյսը։ Ս. Կոյսի թարթիչները կարծես կը շարժէին անոր պլպլացող ու հիւանդ լոյսին հետ, աւելի խորացնելով խաչելութեան պատկերի լուռ թախիծը։

Մեր օրերուն Էվէրէկ-Ցէնէսէի մէջ կային պէզիրհանէներ։

Խօքաէնէկէն դէպի վար, վարի գետի ճամբուն վրայ, Թուրք Թաղին մէջ եղածը սեփականութիւնն էր Հաճի Մինասենց։ Այս հաստատութիւնը գոհացում կուտար վերի թաղերու ու գիւղացիներու պահանջին։

Երկրորդը Թըրխագի շրջանին մէջ կ՚իյնար, Վարի Գետի ջրաղացի

հարաւը, փոսի մը մէջ։ Թաղուշենց Թաղէն էր անոր ճամբան, Թուրք Թաղի ու Տէվէլլիի գիւղերուն մօտիկ վայրի մը վրայ շինուած։

Այս մեծ Ձիթահանը ժառանգական սեփականութիւնն էր Սուլթանեան հիմնադիր ընտանիքին եւ թերեւս շինուած անոնց նախահայրերու ձեռքով։ Էվէրէկ ալ ունէր իր ձիթահանները։

Պէզիրհանէի վարձքի իրաւունքը, ինչպէս ջաղացքինը, արտադրուած ապրանքով կը հատուցուէր եւ որը ամբողջութեամբ կը յատկացուէր եկեղեցիներու։

Կճեայ ամաններ, տէսթիներ, կաշիէ բերնակապերով ու զանազան մեծութեամբ կը լեցուէին շրջակայքի արտադրիչներու պէտքին համեմատ տարուելու պատրաստ։

Շատ հին ու պարզ է ձիթահանումի գործողութիւնը։ Զէյրէկի սերմերը ճզմուելէ ու ջերմութեան ենթարկուելէ ետք կը լեցուէին մազէ պարկերու մէջ ու կը դրուէին պտուտակաձեւ գլաններու տակ։ Ձիեր կամ գոմէշներ կը դարձնեն այդ վիթխարի մամուլը մինչեւ որ ձէթի վերջին կաթիլը դուրս ծորի։ Մնացեալ հաստատուն մասը իբր լաւագոյն սնունդ կերի հետ խառնուած կը տրուէր կովերու եւ գոմէշներու։

Հին տուներու մէջ դեռ կարելի էր գտնել ձէթի ճրագկալներ, ծէթամաններ ու ձէթի պատրոյգին քիթը մաքրող տափակ մկրատներ։

Ժողովրդական առացուածքի մէջ պէզիրի առատութիւնը հարըստութեան նշան էր, իսկ գլուխը ղանտիլ իյնալու վախը՝ պատրուակ եկեղեցի չերթալու, տղոց բերնին մէջ։

ՕԴ ԵՒ ԿԼԻՄԱՅ

Բարեխառն կլիմայի տակ, չոր ու առողջարար օդ ունէր Տէվէլու Գաւառակը։

Տարուայ եղանակները կանոնաւորապէս իրար կը յաջորդէին։ Հոկտեմբերէն մինչեւ Մարտ՝ ցուրտ ու տաժանելի էին ձմեռուայ ամիսները։ Ձիւնի սպիտակ սաւանը կը ծածկէր լեռ ու ձոր։ Փողոցները կը գոցուէին տանիքներէն վար թափուած ձիւներով։ Գիւղերէ երթեւեկը գրեթէ կը դադրէր եւ մարդիկ ստիպուած էին իրենց ամբարած պաշարը ուտել։

Ընտանեկան հաւաքոյթները ու հէքիաթի հաճելի գիշերներ էին։ Դուրսը փոթորիկը կ՚ոռնար, կը սուլէր։ Եղած են անսովոր ցուրտ ձմեռներ ուր ճամբորդներ սառած ու գայլեր իջած են լեռներէն վար։

Փուք ու բորանը կը գոցէր մեծ դժուարութեամբ բացուած ճը-

ղբռները (արահետ), թևի նման թեթեւ ձիւնը տեղէ տեղ կը քշուէր ու կը կուտակուէր։

Բայց ժամուն կոչնակը կը հնչէր արշալոյսին ու բարեպաշտ հաւատացեալներ ձեռք կ'առնէին եկեղեցիի ճամբան հոգեւոր մրմունջը իրենց շրթներուն։

Ինչ փոյթ թէ դեմիններըը ածելի էին ու ձիւնը կը խժլտար ոտքերնուն տակ։

Մեծ պահքին կը սկսէին փչել հարաւային տաք հովերը։ Գապա եկէը կուգար սմքեցնել ձիւնի հսկայ զանգուածներըը։ « Ձիւնի պէս սպրանիք ունենամ, Գապա եկի պէս յաճախորդ », կ'ըսէ ժողովրդական ասացուածքը։

Ձիւնահալքը ծայր կուտար, հեղեղներ կու գային վերէն, պղտոր, աղմուտ ջուրերով, երբեմն անասնոց կատաղութեամբ քանդելով պատ ու սահման եւ պատճառելով անհաչիւ կորուստներ։

Ձմեռը անզգալաբար տեղի կուտար բայց Աբրէօսի կատարըը ամառ ու ձմեռ կը մնար ձիւնասպիտակ։

ԵՂԱՆԱԿԱՑԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ժողովրդական ու Տոմարային դուշակութիւններ զարմանալիօրէն ճիշդ կ'ըլլային։

« Ցուրտ ու մառախլապատ օր », կ'ըսէր Ս. Փրկչի օրացոյցը կամ « անձրեւաբեր հողմուխտ », կը դուշակէր էփիմէրտէն որոշ օրերու համար... եւ այդ ամէնքը տեղի կ'ունենային։ Ձէմբէն որոշեալ օրերուն օդը, ջուրը կամ հողը կ'իյնար։

Ձերմակ եւ յեռոյ կարմիր ձիւնածաղիկներըը դուրս կը ցցէին իրենց գլուխները։

Մարտ 8ի չարթուն արագիլը կու գար եւ ոչխարներըը կը սկսէին ծնիլ, գարնանային անձրեւներըը կը սկսէին տեղալ, աշնանային ցանքը կը կանաչէր, Աբեղակի ջերմութիւնը նոր կեանք եւ կենդանութիւն կը սփռէր ամէն կողմ։

Ծայր կուտար այդիներու եւ պարտէզներու աշխատանքը։ Հողի պարարտացում, բահել, յօտել, ջրել, ցանել, տնկել։

Այգիներէն դուրս կուգային մարդիկ ու կանայք կլմատայի խուրձեր չալկած։

Հաճելի էր պարտէզներու մէջ աշխատիլը։ Նախորդ տարուընէ մնացած ու նոր ծլած սոխ ու բանջարեղէն կը հաւաքուէին սեզաննեբու զարդ դառնալու համար։

Շուտով կու գար քաղհանումի, տունկերու փոխադրութեան ու չարքերու նօսրացման եղանակը։ Բազուկի աւելորդ մատաղատունկերը կ'օգտագործուէին սէյրէքմէ անունով։

Մեր պարտէզներու սովորական բանջարեղէններն էին. —

Ծրէնկ (տօմաթէս), տախտեղ (պղպեղ), բազուկ, բանջար, սոխ, սխտոր, գետնախնձոր։

Առանք տարեկան անունդի համար անհրաժեշտութիւններ էին, բայց զանազանութեան համար ճամբէ դուրս տեղեր եւ սրրթերու վրայ ցանուած կ'ըլլային կոտեմ, անանուխ, ալատաքեղ, բակլայ, ղրղում, արեւածաղիկ, ասպուր, ստեպղին, եղիպտացորեն, հազար, եւայլն։

Կարելի չէ մոռնալ կաղամբի լայն տերեւին մէջ թարմ բանջրեղէնով չինուած Սալաթան, կատարեալ կծու պղպեղով ու նոր փըրցուած լոլիկով։ Պարտէզի պատի քարերուն տակ միշտ պատրաստ կը գտնուէր աղն ու սեւ պղպեղը, բնական այդ բացատիկ վայելքը կատարեալ ընելու համար։

Պարտէզներու անդրանիկ բերքը առնուելէ ետք՝ տեղը կ'օգտագործուէր ուշ եղանակի բարիքներու համար։

Հիանալի էր Աչունը իր այդեկութքով, բերքահաւաքով ու ձմրան համար պատրաստութեան աշխատանքներով։ Շրջակայքի պիւղերէն քաղաք կը թափուէին արմտիք, ընդեղէն, հատեղէն, եւայլն։ Գինիի, ոուբի, քաղցու լէչէլի եւ թթուեղէնի կարասները, բոլուղները ու ալիւրի ամբարները կը լեցուէին ձմրան ամիսներու համար բաւականաչափ պաշարով։

Մ Ա Ռ Ա Ն

Մառանը տան պահեստի տունն էր, ընդհանրապէս մութ ու ցած մակարդակի վրայ։

Կեղարը թեթեւ թրքական փիլար բառի ազատագումն էր տեղացիներու բերնին մէջ սովորական դարձած, բայց էվէրէկցիք մասնաւորապէս ունէին կաստել բառը, իրենց բառացանկին մէջ։

Կաստելը մառանի աւելի ցած ու տարբեր մէկ բաժանումն էր։

Տեղական սրամտութեամբ անձի մը մտային չափանիշը տալու առեն կ'ըսէին. — « Մեր կաստելին չափ խորունկ է »։

ՄԵՐ ԿԵՂԱՐԸ

Ալ. Գրիգորեան կը գրէ. —

« Ինչքան լաւ կը յիշեմ մեր տան մառանը, խոհանոցէն վար՝ քանի մը ոտք խորութեամբ փորուած, մութ ու սարսռազդեցիկ։ Մէջտեղը

ունէինք ընդեղէնի մեծ շտեմարանը, աջին թափուած հող ու աւազ, ձմրան պաշար կաղամբները թարմ պահելու համար: Աջ թեւի վրայ դրուած էր հացի սնտուկը, յաջորդաբար կու գային աղած պանիրի, ձուկի, իւղի, պատրաստ թարխանայի ու այլ ուտելիքներու պղուղները:

Ձախին՝ կարգաւ շարուած էին գինիի, կըրպալայի, տակի ու պագուկի թուրշիներու եւ մէկէ աւելի տեսակ Ուռուպներու կարասները: Այս վերջիններուն մէջ մակոյկի նման կը ծփային մէջտեղէն աղացուած հնդկընկոյզի կեղեւներ թասի դեր կատարող:

Շտեմարանին մէջ կ'ամբարուէր մանաւոր ալիւր, ձաւար, կանտրմա, ընդեղէն, էրիշտա, մաքարնա ու զանազան կժուցներու մէջ ուտելիքի այլազան տեսակներ:

Այդ Կեղարին Ամպարը իր զանազան բաժանումներով պահարանի դեր կը կատարէր: Շինուած մանաւոր փայտէ՝ որպէս թէ մուկեր չէին կրնար կրծել ու զերծ էր խոնաւութեան վնասի սպառնալիքէն: Պատուհանին տակ դրուած էր մեր ոսպի սնտուկը, կոկիկ աման մը որուն համար կ'ըսէին թէ մեր Թըռվանտա Մենծամաճին օժիտի սնտուկն էր: Մեր մտքերուն վրայ տպաւորուած էր թէ անան միշտ նստած էր կարասին տակ: Կարելի չեղաւ այդ վախը ամբողջութեամբ վանել մեր մտքերէն »:

Բ Ն Ա Կ Ա Ն   Ա Ղ Է Տ Ն Ե Ր

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ

Հուր ու ծծումբ ժայթքած ու դարերէ ի վեր մեռեալ կարծուած Արգէոսը յաճախ զգալի ըրած է իր գոյութիւնը: Տարէցներու բերնին մէջ շրջան կ'ընէր 1880ի ու իրենց հայրերէն լսած 1835ի զէրզէլէներու աւերներու պատմութիւնները:

Երկրաշարժ շատ յաճախ տեղի կ'ունենար, բայց թեթեւ ըլլալուն աննշմար կ'անցնէր:

Կեսարիոյ Գալէին մէջ բանտարկեալներս 1916-17 ունեցանք պարբերական սրտխառնուք ու գլխու պտոյտ, արդիւնք բոպէական ցնցումներու:

Կը պատմեն որ զօրաւոր երկրաշարժ մը ցնցեց Էվէրէկն ու Ֆէնէսէն:

Ժողովուրդը սարսափահար լքեց տուները ու ապաստանեցաւ բացօթեայ տեղեր: Կառավարութիւնը վրան լարեց կալին մէջ ու Կար-

միր Մահիկը օգնութեան հասաւ աղէտեալ ընտանիքներու: Շատ տուներ փլած ու պատեր ճաթած են այդ շարժի պատճառով:

Կ'ըսուէր թէ՝ ծուխ ու բոց է ելած Արգէոսի կատարէն ու նշաններ կան հաստատող թէ հրաբուխը պիտի շարունակուի:

Արգէոսի լանջէն լավայի կոյտերու փլուզումով կամ քարի մը անկումով սկսուած ահռելի զահավիժումներէ անդունդներ լեցուած ու բլուրներ կազմուած են, բայց քաղաքէն շատ հեռու ըլլալուն ոչ մէկ վնաս կը յիշատակուի:

Հ Ե Ղ Ե Ղ

Գարնանային հեղեղներ սովորական էին, բայց անակնկալօրէն արագ ձիւնահալի որպէս արդիւնք՝ սրընթաց հեղեղներ կու գային սրբել իրենց ճամբու վրայէն բնական ու արուեստական արգելքներ:

1914ին անսովոր սել մը հաւասարեցուց Զօրի այգիներու բաժանումները ու աւազի տակ թաղեց խաղողի թուփերը: Տղմոտ ջուրերը այնքան առատ էին որ Մեծ Կալի կամուրջի տակէ մասնաւոր անցքը հազիւ բաւարարութիւն տուաւ անոր խուժումին ու վրայի Թուխտարեան Թաչատուր աղայի նորակառոյց չէնքը գլորեցաւ հիմէն այդ պատճառով:

Յիշատակելի հեղեղ մը եւս, անորոշ պատճառներով եւ առաջին անգամ այդքան սաստկութեամբ տեղի է ունեցած մեր կողմերը:

1928ին, Ֆէնէսէի արեւելեան բարձունքներու ստորոտէն, Այվահաճըլըի կողմերէն եկած է աներեւակայելի քանակութեամբ ջուր:

Զէքէրի ու Զալիրի այգիները բոլորովին փճացած ու հողի տակ են թաղուած. Վարի գետի թուրքերու տուներն ու բապազհանէի չէնքերը փլած կամ քշուած են: Ծառեր արմատախիլ ինկած ու քարաժայռեր հոսանքով եկած կամ հողի քշումով երեւան եկած են:

Վարիգետը լաթ լուացող թուրք կին մը հեղեղէն տարուած ու ծառի մը բունին կառչած դժուարաւ ազատած է: Կարելի չէ եղած ստուգել թէ ինչպէս կամ ուրկէ է եկած այդ հեղեղը որ տեւած է մէկ ժամ ու դադրած նոյնքան անակնկալ կերպով:

ՁԻՒՆ, ՍԱՌՈՅՑ, ԿԱՐԿՈՒՏ

Բնական աղէտի հանգամանք կ'առնէր ձիւնը երբ անսովոր առատութեամբ կ'իջնար, կը ծածկէր սար ու ձոր ու արգելք կ'ըլլար երթեւեկին:

Հիւսիսէն փչող քամիներ թեփանման ձիւնով բուք ու բորան կը

յարուցանէին ու ձիւնի դէզերու տակ կը թաղէին ճամբաներն ու ճամբորդները։

Փողոցներու մէջ ձիւնը կը դիզուէր ու երբեմն տանիքներէ կ՚ըլլար երթեւեկը։

Նուազ աղէտ մը չէր նաեւ սառած գետինը։ Տանիքներ կը ճաթռտէին ու սառոյցի թանձր խաւերու տակ կը կքէին Ջաղացքներու տախտակէ ջրանցքները։

Արգէոսէն ինկած վիթխարի ձեան հիւսերու հետքերը նշմարելի կ՚ըլլային հեռուէն. Թէքիրի կիրճը կը գոցուէր ու տունէ տուն շրջան կ՚ընէր մոլորած ճամբորդներու կորստեան պատմութիւնը։

Կարկուտը մեծ վնաս կը պատճառէր գարնան, երբ ծառերը ծաղկած կ՚ըլլային։

Անսովոր խոշորութեամբ կարկուտի դէպքեր քիչ կը յիշատակուին։

ՀՈՂԻ ՆՈՒԱԶՈՒՄ

Դարերու ընթացքին հողային փլուզումներ եղած ու փոփոխութեան ենթարկուած էր մեր շրջաններու դէմքը։

Ձորի այգիներու երկու կողմի ապառաժները արդիւնք էին այդ ճամբով գացող ջուրերու գետինը մաշելուն։ Այնուհետեւ տարրերը հաւասարակշռուած էին ու եկած հողով գացածի վնասը կը դարմանուէր։

Նոյն պայմաններու արդիւնքն էր նաեւ Ս. Գրիգորի պարտէզներու երկայնքը ու մօտակայ Ջէքիրի ու Ջայիրի այգիներու տեղամասը։

Մ Ա Ր Ա Խ

Սովորական ու մանր թռչող ու ցատքող մարախներու տեսակներ կը վխտային ամէն կողմ։ Տղաք զայն բռնելով քարի կտորներ վերցնել կուտային « Ջաղացքի քարը վերցուր » ըսելով։

Իսկական պատուհաս մարախը առաջին անգամ Էվէրէկ-Ֆէնէսէ եկաւ 1915ին, երբ արդէն ծայր տուած էին խոշտանգումները ու ժողովուրդը տեղահանութեան մղձաւանջի տակ էր։ Չէր տեսնուած այդքան խոշոր ու մեծ քանակութեամբ մարախի խուժում. ծառերու սօսափիւնի պէս էր անոնց թռիչքի աղմուկը ու արեւի լոյսը կը մթագնէր երբ անոնք վերէն կ՚անցնէին անընդհատ հորդաներով։

Շուտով այգիներն ու պարտէզները իջան ու անհետացուցին կանաչութեան հետքերը։ Ժողովուրդը հրազէնի ու մետաղի աղմուկով ջանաց խրտչեցնել ու վանել այս անկոչ հիւրերը, բայց անօգուտ։

Կ՚ըսուի թէ՝ Էվէրէկի Գայմագամ Ջէքի, շրջանաւարտ մը Երկրագործական Վարժարանէ, ջանացած է ցոյց տալ իր հմտութիւնը, պարտաւորիչ աշխատանքի լծելով տեղացիները հայ ու թուրք։ Անոնք շաբաթներով մարախ փճացուցած ու հաւաքած են անոնց հաւկիթները հողի ծերպերէն։

Երաշտը ու անոր անխուսափելի արդիւնք սովը անպակաս է եղած մեր շրջաններէն։ Անձրեւի պակասութեան պատճառով անժամանակ դեղնած ու փճացած են ցանքերը։

(Այս մասին արտայայտուած ենք ուրիշ բաժանումներու մէջ։)

Թրթուրներու ու մակաբոյծներու վնասը աննշան համեմատութեանց կը հասնէր ու հիւանդութեանց ու համաճարակի աղէտներ գրեթէ չեն յիշատակուիր։

Այս վերջիններու արդիւնք են եղած տեղական սաստիկ ցուրտերը, որոնք կը փճացնէին միջատներու ու թրթուրներու սերմերը ու հիւանդութեանց մանրէները։

Տեղական առողջ կլիման ու մաքուր ջուրը մեծապէս նպաստած են հանրային առողջութեան ու մարդոց երկարակեցութեան։

« Երկինքէն ի՞նչ է տեղացեր որ Երկիրը մերժեր է ընդունիլ » կ՚ըսէին մարդիկ ճակատագրական համակերպումով մը ու այս ամէնուն մէջ ալ կը ջանային գտնել նախախնամութեան մատը, միշտ յոգուտ մարդկութեան։

Բնական աղէտներ միշտ կախուած էին մարդոց գլխուն, բայց անոնք քաջութեամբ կը դիմագրաւէին պատուհասները տրամաբանելով. — « Էլ իլէ կէլէն տիւկիւն, պայրամ », այսինքն, այլոց շարքին եկած դժբաղդութիւնը այնքան ալ ցաւալի չէ։

Մեզի վիճակուած աղէտներու ամէնքէն զարհուրելին էր մարդկայինը։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Փոքր Ասիոյ պատմութեան մէջ Կեսարիա կը յիշուի միշտ որպէս կեդրոն ամէն կողմերէ զիրար խաչաձեւող ուղիներու։

Պարսկաստանի Աքիմենեան հարստութեան ժամանակ բացուած արքունի ճամբան կ՚անցնէր Կապադովկիայէն դէպի Փոքր Ասիոյ ծովեզերքը։

Հռովմայեցիք ալ իրենց տիրապետութեան օրով շինած են ճամբաներ, լեգէոններու երթևեկութեան համար։ Անոնց հետքերը դեռ կը մնան։

Բառուղիի (Crossroad) վրայ ըլլալու կարևորութիւնը կորսուեցաւ երբ Կեսարիա իր լեռնոտ դիրքին պատճառով դուրս մնաց երկաթուղագիծէն։ Դժբախտաբար կարելի չէր մինչև իսկ օգտագործել Գըզըլ Ըրմագը իր դանդաղութեան ու լեռնային անմատչելի շրջաններէ անցնելուն համար։

Եվէրէկի ընդհանուր տեսարանը փռուած Արգեղոսի կողքին որի մէկ կողքին կ'երևի թուրք մզկիթի մը աշտարակը։

Միայն երկաթուղին կրնար կեանք տալ երկրի վաճառականութեան, և այդ չուշացաւ։

Այժմ Կեսարիա կապուած է Միջերկրական, Սև և Եգէական Ծովերուն հետ, շնորհիւ նոր շինուած երկաթուղիներուն։ (Օտար դրամագլխով ու ձեռներէցութեամբ)։

Կեսարիա 380 քիլոմէթր երկաթուղագծով մը կապուած է Էնկիւրիի ու այդպէսով կապուած թէ Իզմիրի և թէ Իսթանպուլի հետ։

Անկէ զատ 223 քիլմ. երկարութեամբ գիծ մը Սեբաստիոյ և 538

քիլմ. երկաթուղի մը Սամսոնի հետ կը կապէ Կեսարիան, որ 200 քիլոմէթրէն աւելի ուրիշ գիծով մը կապուած է Ուլու Գըշլայի, որով կրնայ օգտուիլ Գոնիայի գիծէն։

Այս կերպով Կեսարիա կապուած է նաև Անատոլուի Մայր գծին որ մինչև Պաղտատ կ'երկարի և Ուլու Գըշլայի միջոցաւ կրնայ յարաբերիլ նաև Մերսինի՝ այսինքն Միջերկրականի հետ։

ՏԷՎԷԼՈՒ ԳԱՒԱՌԱԿԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Եվէրէկի Սահմանները վերնագրին տակ Յ. Արգումանեան Եվէրէկի Պատմութեան մէջ, (էջ 12) կուտայ հետևեալ շահեկան տեղեկութիւնները. —

« Եվէրէկի հողերուն տարածութիւնն էր հետևեալ դէպի արևելք 3 ժամ։

Դէպի հարաւ, մինչև Ֆարաշա գիւղը, այս ալ մէջը ըլլալով 24 ժամ։

Դէպի հարաւային արևմուտք, մինչև Գարահիսար 6 ժամ։

Արևմուտք, դէպի Ինճէսու 9 ժամ։

Հիւսիս, Երճիաս լեռը հետն ըլլալով, 9 ժամ։

Այս տարածութեան կ'իշխէր Եվէրէկի Գայմագամը։ »

ՏԷՎԷԼՈՒ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Լեռներու միջև, այգիներու և պարտէզներու կանաչութեան մէջ կորսուած, գրաւիչ տեսքով գիւղաքաղաք մ'էր Տէվէլու-Եվէրէկը։

Կեսարիոյ Շօսէի լեռնային ճամբով կամ վերի գիւղերէն եկող ճամբորդի մը աչքին՝ հեռուանց ցած վայրի մը տպաւորութիւնը կը թողուր։

Սահմաններն են. —

Արևելքէն՝ Տէվէլի Լեռը։ Արևմուտքէն՝ Արգէոսի ձախակողմեան բարձունքները։ Հիւսիսէն՝ Կէօսթէրէի գիւղախումբը։ Հարաւէն՝ Սօյսալլի ու Սազլըգի շրջանները։

Մինչև վերջ Գայմագամլըգ մնաց Տէվէլուն։ Գլխաւոր քաղաքն էր Տէվէլու-Եվէրէկը բաժնուած հետևեալ թաղամասերուն. —

1. Եվէրէկ, 2. Իսլամ Եվէրէկ, 3. Ֆէնէսէ, 4. Այ Կօստան (Յունարնակ)։

Ոմանք անջատ թաղ մը կը սեպեն նաև Իսլամ Ֆէնէսէն։

Ըստ Գ. Գալայճեանի՝ Իսլամ Ֆէնէսէ ու Իլիպէյի զուտ հայա-

բնակ համայնքը եւս մաս կը կազմէն Եվէրէկի թաղամասերուն, բարձ-րացնելով թիւը վեցի։

ԳԱՄԵՐ (Փոքրիկ ճամբորդը Արեւելքի մէջ), 1909, տեղագրա-կան գրքոյկին մէջ, Ս. Գարամանեան կը գրէ. — «Բաժնուած է հինգ թաղերու, Եվէրէկ, Ֆէնէսէ, Իսլամ Եվէրէկ, Այկէօսթէն եւ Իլիպէ»։ Զուտ հայ բնակչութիւնը կը դնէ 1500 տունէ աւելի։

Ֆէնէսէի մէկ թաղամասը՝ ուր կ'երեւի Ս. Թորոս եւ հայ բողոքա-կանաց եկեղեցիներու զանգակատունը։

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Գաւառակի պաշտօնական կոչումն էր Տէվէլու որ առած էր իր անունը Եվէրէկի կից զուտ թրքաբնակ 800 տնուոր գիւղէն ուր կը նըս-տէր միւտիրը, բայց յետոյ Եվէրէկ չէննալով դարձաւ գայմագամու-թեան կեդրոն։

Տէվէլու կորսնցուց իր կարեւորութիւնը, բայց պահեց իր պաշ-տօնական անունը։

(Ա. Ալպօյաճեան, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱՅի մէջ կու տայ հին եւ նոր վի-ճակագրութեանց պատկերը քաղելով թերթերու մէջ պարբերաբար գրուածներէ։ Կը հետեւինք իր ուղղութեան։)

Եվէրէկ-Ֆէնէսէ կը բաղկանար իրարու կից չորս գիւղերէ, որոնք կը կազմէին միութիւն մը։ Այդ չորս գիւղերն են. —

1. Եվէրէկ կամ Եվէրէկ Էրմէնի մօտաւորապէս 1000 տուն զուտ հայ բնակչութեամբ (Բիւզանդիոն, թիւ 2553)։ Եվէրէկ բաժնուած է չորս թաղերու, Ժամու թաղ, Թազուշենց թաղ, Աղբիւրի թաղ, Գա-սապ Օղլենց թաղ անուններով։

Եվէրէկի մէկ թաղամասը -- հեռուն կ'երեւին Արգեղոսի մօտակայ բլուրները։

2. Ֆէնէսէ կամ Ֆէնէսէ Էրմէնի, նոյնպէս զուտ հայ 700 տուն բնակչութեամբ։ (Բիւզանդիոն, թիւ 2553)։ Ֆէնէսէ բաժնուած է եր-կու թաղերու, Վերի թաղ եւ Վարի թաղ։

3. Թուրք գիւղ, զուտ թրքաբնակ 500 տուներով եւ բաժնուած էր չորս թաղերու որոնք կը կոչուէին Ճամի Քէպիր, Ճամի Ճէտիտ, Ապ-տէլպաքր եւ Իպրահիմ Աղա։

4. Այ-Գոստան կամ Այկօստան (աղաւաղումը Այիոս Կոստանդիա-նոսի) Յոյն եւ Թուրք 400 տուն խառն բնակչութեամբ։ Եվէրէկի Հա-յերը այս թաղը կը կոչէին Հոռոմենց։

Vital Cuinet (էջ 321) ընդհանուր առմամբ Եվէրէկի համար կ'ըսէ թէ՝ ունէր 4-5 հազար բնակիչ որմէ 1800ը հայ, 200ը յոյն եւ մնաց-եալները թուրք։

Այս բացատրութեամբ որոշ է թէ անիկա Եվէրէկ-Ֆէնէսէն յա-

ըակից յոյն եւ թուրք գիւղերով միասին կ'անէ։ Սակայն ինչպէս կը տեսնուի, շատ վաւերական չեն թուիր իր թիւերը որոնք առհասարակ խեղաթիւրուած են, մանաւանդ այն տեղերուն մէջ ուր իսլամներ կը մնան փոքրամասնութեան մէջ։

Ըստ ոմանց ամբողջ գաւառակին բնակչութիւնն էր 50.000 որուն 20 առ հարիւրը կը կազմէր Խվէրէկ-Ֆէնէսէի եւ շրջակայ գիւղերու հայ բնակչութիւնը։ (Ս. Գեղամ, Ժամանակ, 1927)։

ԴԻՐՔ ԵՒ ՇՐՋԱՊԱՏ

Հեռուէն երկւորեակի մը տպաւորութիւնը ձգող Խվէրէկ եւ Ֆէնէսէ թաղերը թէեւ իրարմէ ոչ շատ հեռու եւ իրենց իսկութեամբ տարբեր աւաններ կրնան սեպուիլ՝ գրեթէ իրար խառնուած մէկ քաղաք կը կազմեն։

Խվէրէկ-Ֆէնէսէ բնապէս գեղեցկադիր վայր մըն է, Կեսարիայէն 8 ժամ հեռու՝ հարաւարեւելեան կողմը եւ կը գտնուի ճիշտ Կիլիկիոյ սահմանին վրայ, Զամանթը գետով անկէ բաժնուելով։

Անիկա կը գտնուի Արգէոսի հարաւային կողմը եւ Տէվէլլի լերան ստորոտը, մինչեւ Տարսոսեան շղթան 7 ժամ տեւողութիւն ունեցող բաց հովիտին ծայրը։

Խվէրէկ Արգէոս Լերան ստորոտը, ծովին մակերեւէն 2000 ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնուի։

ԲԵՐԴԵՐ ԵՒ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիթիթեան պաշտպանութեան մաս կազմած ըլլալու է նաեւ Տէվէլլի Տաղի լեռնաշարքին վրայ Խօքսիւտի (1) բերդը։

Ականատես անձեր կը հաստատեն թէ, չափազանց ուշագրաւ են անոր աւերակները։

Զաղացքի քարի չափ խոշոր, կլոր քար մը հաւասարակշռուած՝

---

(1) Հիթիթեան պաշտպանութեան գիծի մաս են կազմած Ալիսի հովիտին մէջ Ահմէտ Հիսար բերդը, Գալէ Քէօյի Հասան Գալէն, Չէրքէզ Քէօյի Միշֆիրան Գալէն, Ալիսի եզերքը Քիլիսէ Քէօյի Ջերիա Գալէն, Հիսարճըգի Նըլանըը Լերան եւ շրջակայքի ուշագրաւ շինութիւնները եւ Տէվէլիի Խօքսիւտի Բերդը։ (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ)։

դեռ կը մնար մուտքին մօտ։ Կը կարծուի թէ հին բերդին դուռը շարժման մէջ դնելու մեքենական սարքաւորումին մաս կը կազմէր ան։

Տէվէլլիի պարիսպներու փլատակները կը տեսնուէին վարէն։

Այդ ուղղութեամբ նշանաւոր են Այկօզմայի, Թօմպախի եւ Զիլէի ամրութիւնները։

Տէվէլլիի եւ Խօքսիւտի բերդերու տակէն հոսուն ջուրի ձայն կը լսուէր։

Կ'ըսուէր թէ Իլիպէյի Սուճաղաքի ջուրը Տէվէլլիի բերդի ջրաբաշխական գծին կապուած է իսկ Սուճաղաթի եւ Նոր Ժամի քարայրին միջեւ, լերան արտէն գաղտնի անցք մը գոյութիւն ունի։ (Իրապէս ալ անծայր ներքնուղի մը կար, նեղ ու ցած ձեղունով, ուրկէ շատ առաջ երթալ հեղձուցիչ կը դառնար օդի եւ լոյսի չգոյութեամբ)։

Մեր շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող այս բերդերը շինուած էին Տէվէլի Տաղի հիւսիսէն դէպի հարաւ լեռնաշարքին վրայ։

Կիլիկիոյ սահմանամերձ այդ հողամասին վրայ Կապադովկեան պաշտպանութեան գիծի մը մաս կազմած են անոնք անցեալին։

ԺԲ. Դարուն դեռ անեղծ վիճակի մէջ էին այդ ամրութիւնները, զորս Տէվ Ալի իր հետեւորդներով գրաւեց, իր անունովը կոչեց զայն եւ օգտագործեց իր նուաճողական ծրագիրներու իրագործման համար։

Մեր օրերուն դեռ կային Տէվէլլիի աղաներու սերունդէն ընտանիքներ։

Անոնք ունէին հետաքրքրական պատմութիւններ իրենց նախնեաց քաջութեան, հերոսութեան եւ ազդեցութեան մասին։

Պարիսպի կամ պաշտպանութեան ոչ մէկ հետք կը տեսնուէր Խվէրէկ-Ֆէնէսէի շուրջ։

Այդ կը նշանակէ թէ շատ հին պատմութիւն մը չունի եւ չէ եղած այնքան հարուստ կամ կարեւոր կեդրոն մը, այդպիսի զոհողութեան մը համար։

Ժողովրդական իւրայատուկ միջոցներով տեղի է ունեցած ինքնապաշտպանութիւնը վտանգի մը պահուն։ Այս պարագան կը բացատրէ ստորերկրեայ քարայրներու, անցքերու ու հոսուն ջրով օժտուած պատսպարաններու առատութիւնը։

Խվէրէկ ու Ֆէնէսէ թաղամասերու մէջտեղ, Թուրք թաղի կեդրոնական հրապարակը կը ճանչցուէր ՄԷԹԷՐԻՍ (պաշտպնղկն. բերդ) անունով, որ թերեւս ռազմավայր մը եղած է անցեալին։

ԱՆՑԵԱԼԻ ՀԵՏՔԵՐ

Ինչպէս Կեսարիա եւ իր շրջակայքը, Արգէոսի արեւելեան կողմերն ալ ունեցած են պատմական անցեալ։ Շատ հին, մինչեւ իսկ Հիթիթներու ժամանակաշրջաններէն սկսեալ գոյութիւն ունեցած են կարեւոր կեդրոններ, ինչպէս ցոյց կու տայ Ֆրաքթընի քանդակը։

Էվէրէկի թաղամասը շինուած ըլլալու է հին քաղաքի մը կամ աւանի մը վրայ։

Բիւզանդական շրջանէն մնացած բերդեր, գիւղեր ու կրօնական հաստատութիւններու հետքեր կը մնային դեռ, բաւական անեղծ վիճակի մէջ։ Իր անուանակից յոյն իշխանուհիի յիշատակին պէս հրապուրիչ էր Էլփիդի լճակը որը Գլըսբ անունով ալ կը ճանչցուէր տեղացիներէն։

Էվէրէկի հարաւ-արեւմտեան կողմը կ'իյնան Այխոս Կոմոսի (Այկօմա) բերդը եւ մօտի փլատակները։ Այդ բերդի ջուրը կու գայ եղեր մանաւոր ճիւնկերով, Տէվէլլի քաղաքի արեւելեան կողմը, մէկ ժամ հեռու բարձունքէ մը։

Դիմացի կողմը, Արգէոսի հարաւային փէշերուն վրայ դեռ կային աւերակները Կէրէմէ յոյն գիւղին, հարուստ քրիստոնէական յիշատակարաններով ու ջրաբաշխական ընտիր սարքաւորումով։ Լեռներու կողքին ինկած հսկայ սիւները լաւ վկաներն էին անոր անցեալի փառքին ու բազմամարդ շրջան մը ըլլալուն։

Ուշագրաւ են Այկոմայի մէջ գտնուած փլատակներուն կապուած աւանդական սովորութիւնները։ Տէվէլուի Գալէի կողքին, Այկոմա գիւղի պարտէզներուն մէջտեղը կար լայն եւ ընդարձակ աւազան մը, կառուցուած Վաղենտիանոս կայսեր օրով։ Այդ աւազանին կից կար նաեւ աղօթարան մը, ի յիշատակ Կապադովկեան աշխարհի ամէնէն ժողովրդական սուրբերէն մէկուն, Ս. Մերկերիոսի, որ նահատակուած էր Ջար Յուլիանոսի հրամանով։

Ըստ աւանդութեան այդ քարափոր աղօթարանը կառուցուած էր Թէոդոս Կայսեր կողմանէ։ Ամէն տարի, Ս. Մերկերիոսի տօնին, Էվէրէկէն, Ֆէնէսէն ու այլ հայաբնակ գիւղերէն ուխտի կու գային այդ թրքաբնակ գիւղը, իրենց հետ տանելով աքաղաղներ, որոնք հոն տարուած հայ քահանայի մը ձեռքով օրհնուելէ ետք՝ թուրքերուն մորթել տալով արիւնը կը սրսկէին քարայրի սեմին վրայ, յետոյ մատաղ ընելով կը բաժնէին անխտիր քրիստոնեայ եւ թուրք ներկայ ժողովուրդին։

Թուրքեր աղաւաղումով այդ օրը կը կոչէին Մէրկրոս Կիւնի (Մերկերիոսի Օր)։

ՖԷՆԷՍԷ ԹԱՂԱՄԱՍ

ԴԻՐՔ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

Տէվէլու գաւառակի բաղդատաբար նոր ու կարեւոր թաղամասերէն մէկն էր Ֆէնէսէ, 800 տնուոր հայ համայնքով եւ օրուան պահանջի համաձայն մեծնալու կարելիութիւններով օժտուած։

Սահմաններն են. —

Ֆէնէսէի ընդհանուր տեսարանը՝ փռուած պատմական Արգէոսի ստորոտին։

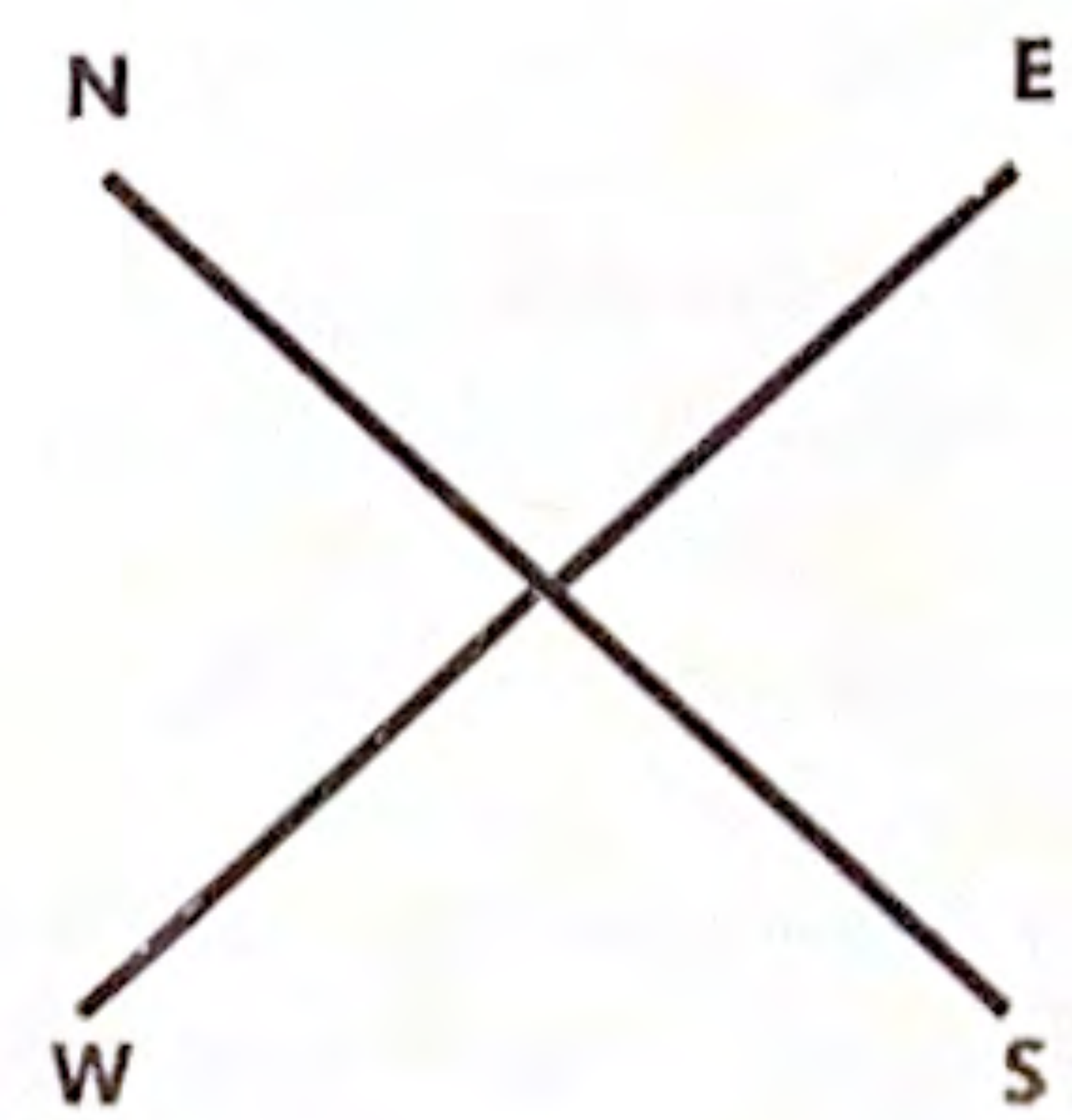

Արեւելք. — Տէվէլի Լերան վերի մասը ուր կը գտնուին Եաղմուրլը Տէտէի բարձունքները, Այվատ Հաճըլը գիւղին դիմացը։

Արեւմուտք. — Էլփիդի կողմը, Կէրէմէյի բարձունքները։

Հիւսիս. — Արգէոսի աջակողմը։

Հարաւ. — Իլիպէյի ուղղութեամբ Էվէրէկի թուրք գիւղերը։

Արեւելք կը ծագէր Տէվէլ՝ տալի բարձունքէն ու կը խոնարհէր դէպի Արգէոսի ձախակողմեան լեռնաշարքը։

Թաղամասի կեդրոնը, բարձր կէտի մը վրայ կանգնած մէկը, դէմքը Խաչի Լերան երբ չուրջանակի դէպի աջ զառնար պիտի տեսնէր Իլիպէն, Տէվէլլին, Էվէրէկը, Այկէսդէնը, դարձեալ դէպի աջ Էլպիզը, Կէրմէկի բարձունքները, Արգէոս Լեռը, Զամախլուն, Կէօսքէրէկի գիւղախումբը, Թօմարզան, Զամանթի գետը ու դարձեալ դէպի աջ Տէվէլլի լերանց շղթան, մինչեւ Խաչի Լեռը։

Ընդհանրապէս եկեղեցւոյ խորանէն, որպէս Արեւելք կարելի կ'ըլլար դանել ուղղութիւնը հին օրերուն։

ՖԷՆԷՍԷ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատմական որոշ տուեալներ կը պակսին, բայց առհասարակ տեղացի հայերու կամ Թուրքերու կարծիքն էր թէ, Ֆէնէսէ անունը եկած էր Թրքերէն Ֆէնա Էսէր, այսինքն Գէշ կը փչէ կամ գէշ փչող առացուածքէն։

« Ֆէնա եւ Էսէր բառերու վերջին մէյմէկ ղիրերը կրճատուած, ածանցուած ու եղած Ֆէնէսէ »։

Էվէրէկէն բաղդատաբար բաւական բարձր դիրքի վրայ է Ֆէնէսէյի տեղամասը։

Ձմեռը ցուրտ կ'ընէր ամէն տեղ, բայց Արգէոսի կողմէն դէպի Ֆէնէսէ կը փչէր երբեմն հիւսիսային ցուրտ քամի մը, որ մարդոց մինչեւ ոսկորները կը թափանցէր։

Կիսէ Ֆէնէսէ Էսիյօր (= Դարձեալ Ֆէնէսէն կը փչէ), կ'ըսէին ամէնքը կծկտելով։

Կը պատմուի թէ, երբ առաջին հիմնադիրը խմբակը կ'իջեւանի Էվէրէկի հիւսիս - արեւելքի այդ ամայի բարձրութեանց վրայ իրենց խորհուրդ կը տրուի պատսպարուիլ աւելի ցած վայրերու մէջ, զգուշացնելով, — Պուրպալար Ֆէնա Էսէր։

« Ըստ աւելի ստուգապատում թուիլքի մը, Ֆէնէսէի իր անունը ստացած է մօտերը գտնուող հին յունական վանքէ մը, Ֆէնիս կոչուած »։

(Ս. Յոյիկեան, Արեւմտահայ Աչխարհ, էջ 225)

Հանգուցեալ Մանուէլ Չէօրթիւկլեան Պարչէման առաջին անգամ տարիներ առաջ մեր ուշադրութեան յանձնած էր յոյն նշանաւոր աչ-

խարհագիր Ստրաբոնի գրութեանց մէջ ՎԷՆԱՍ անունով մեհեանի մը գոյութիւնը։

Ստրաբոն, ծնած Հին Կապադովկիոյ Ամասիա քաղաքը, Քս. Ա. Դարուն, իր ականատեսի նկարագրութիւնները կ'ընէ իր հայրե-

Ֆէնէսէի տուներուն մէկ մասը նկարուած նայելի Լեռէն. մօտակայ տուները հին բաղամասը կը կազմեն. հեռուն կ'երեւի Զորին « տէրէն » եւ կալի նորաշէն տուները։

նիքի Հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուելուն առթիւ եւ կուտայ անոր պատմական բաժանումները մանրամասնօրէն։

Այդ պատմական տեղեկագրի հետեւեալ մասը գրկած էր մեզ. —

« Լիկաւնեան սահմանին վրայ կ'իյնայ Գարսաւրա, որ դիւղաքաղաք մըն է, որ սակայն երկրին մայրաքաղաքն եղած ըլլալու է երբեմն։

« Մօրիմենէ կը գտնուի Վենասայի Զեւսի Մեհեանը, դիւղով մը որ 3.000 մեհենասպասիկ ունի եւ շատ արդասաբեր չրջակայքով՝ որ քառմին տարեկան 15 տաղանդ կը բերէ։ Այս ալ ցկեանս քուրմ է, ինչպէս կոմանայինը, եւ անկէ ետքն երկրորդ տեղն ունի։

« Միայն երկու կուսակալութիւններ քաղաքներ ունէին, այսինքն Տիանխոս՝ Տիանա Տաւրոսի ոտքը, Կիլիկեան կիրճերուն մօտ, ուրկէ է դիւրագոյն եւ սովորական անցքը դէպի Կիլիկիա եւ Ասորիք։ »

ՓԷՆԷՍԷԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Յ. Արգումանեան այսպէս կը սկսի իր ԷՎԷՐԷԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ *(Տպագր. Գահիրէ, 1935). —*

« Ասկէ մօտաւորապէս 650 տարիներ առաջ, Թուրքերուն արշաւած ատենը, Տէվ Ալի, Խըտըր Իլիաս եւ Շէյխ Ալի զօրավարները մեծ պատերազմով գրաւած են մեր երկիրը »:

Ըստ հաշուի՝ գրաւումի թուականն է 1285:

Արգումանեան ուէէ թուական չի տար Էվէրէկ Թաղամասի հիմնարկութեան մասին, բայց այդ առթիւ խօսելով Ա. Ալպօյաճեան 1326էն 1381ը կու տայ անոր հաւանական թուականը:

Յ. Արգումանեան յաջորդական էջերու մէջ կը գրէ նաեւ Փէնէսէի մասին. —

« Փէնէսէցիները վերը յիշուած թուականէն գրեթէ 200 տարի (1) վերջ, Գոնիայի կողմերէն գաղթած եկած են:

« Ջորի վերի կողմը, Թուրքերուն Թաղին վերջացած տեղէն սկըսելով շարունակած են տուներնին շինել, դէպի վերի կողմը յառաջանալով:

« Իսկ Թուրքերը, յառաջիկային Փէնէսէցիներուն լմնցուցած տեղէն սկսելով շարունակած են շինել, ձորին մէջէն դէպի հիւսիս արեւելք »:

Այս երկու աղբիւրները որպէս հիմ ունենալով կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը. —

Տէվ Ալիի տիրապետութեան թուական՝ 1285:

Էվէրէկ Թաղամասի հիմնարկութիւն՝ 1326-1381:

Փէնէսէ Թաղամասի հիմնարկութիւն՝ 1485:

ԹՈՒՐՔ ԷՎԷՐԷԿ

Այս անունը կու տայինք այն լայնանիստ շրջանին որ սեւ ուրուականի մը նման նստած էր Էվէրէկ ու Փէնէսէ հայ Թաղամասերուն միջեւ:

Կանխամտածուա՞մ արդեօք թէ պատահաբար այդ երկու հայա-

---

(1) Արգումանեան 200 տարի վերջ ըսելով ի մտի ունի Տէվ Ալիի երկրի գրաւումի թուականը, եւ ոչ Էվէրէկի հիմնարկումը:

Այսպէսով հարիւր տարիէն քիչ մը աւելի ետք եկած են Փէնէսէցիք:

շատ կեդրոնները այդպէս իրարմէ անջատուած էին: Մահու Տուֆի Ջորէն *անցնելու շատ դժուար կը թուէր մեզի Թուրք Էվէրէկը կորել անցնիլը:*

Փէնէսէի Պազար Եէրիէն դէպի Էվէրէկ ուղղակի ճամբան կ'անցնէր երկու Թուրք գերեզմանատանց (Կոռել) մէջտեղէն: Դիւրին չէր կորել ու անցնիլ Մէքէրիսը*:*

Կ'անցնէինք երեւութապէս անտարբեր, առանց դիտելու մեր շուրջը, ուշադրութիւն չհրաւիրելու կանխահոգութեամբ: Կը քալէինք առանց ուշադրութիւն դարձնելու նախատական բառերու կամ Թուրք տղոց անճարակ քարկոծումին:

Արադօրէն կը դառնայինք աջ, դէպի կեդրոնական Թաղը, դէպի Էվէրէկի շուկան ու կառավարական շէնքը, ուրկէ քիչ վար կը սկսէր կօշկակար հայոց շուկան:

Ասկէ զատ կար նաեւ քովընտի ճամբայ մը: Դէպի աջ, Մէարիֆի, Թուրքերու մէարէսէի ու բաղնիքի առջեւէն, ցած ու դարձդարձիկ դուիններէ, որ հետզհետէ կը բացուէր, կը լայննար, կ'անցնէր Իգդէթ Պէյի Գօնագ*ի, Արապ Ալիի տան ցանկապատի առջեւէն ու կ'իջնէր Էվէրէկի Եկեղեցւոյ մուտքի դուռը, Վէրտեաններու ու Կէլտաւեաններու Թաղը:*

Գոհունակութեան շունչ մը կ'առնէինք երբ կը հասնէինք Էվէրէկ, մեր մտքին մէջ ունենալով նոյն առեն նոյն ճամբով վերադարձի մը չարչրկող հեռանկարը:

Իսլամ Էվէրէկ ոչինչ ունէր պատմական, կամ աւելի ճիշդը, մենք պատեհութիւնը չունէինք հետազօտելու:

Ունէին ընդարձակ ու բարձր մինարէյով մզկիթ մը, Ուլու Ճամին*, որու շրջափակի ջուրէն կ'օգտուէին Թաղեցիները: Բեապաէն վերադարձող իսլամ ուխտաւորներ տեղացի կամ գիւղացի, նախապէս կը տարուէին Ուլու Ճամի:*

Մոլեռանդ Թուրքեր էին ամէնքն ալ, բայց դժգոհութեան քիչ պատճառներ ենք ունեցած անցեալին:

Տնտեսական անձուկ պայմաններու մէջ էին ամէնքն ալ: Հասոյթի աղբիւրներ կը պակսէին: Անոնք սոփրուած էին ծանր աշխատանքով, այգիներու ու պարտէզներու բերքերով ու մանր խանութպանութեամբ ապրելու:

ԹՈՒՐՔ ՖԻՆԷՍԻ ԹԱՂԱՄԱՍ

Ֆինէսի թաղամասի հիւսիս ու հիւսիս – արեւելեան կողմերը, հայոց հին վերնմանատունէն դէպի հարաւ, մինչեւ խաղախորդաբան (Թաղագհանէ) կը տարածուէին թուրքերու անջատ թաղերը։

Անոնցմէ քիչեր բարեկեցիկ կամ լաւ դիրքի տէր էին։

Սկիզբէն ի վեր անոնք եղած են հայոց մօտիկ ու չնախացած պահել աւանդական բարի դրացնութիւն մը։

Կային նաեւ տխրահռչակ անձեր ու անուններ։ 1895ի ջարդերու առեն ոմանք մասնակցած են թալանի ու սպանութիւններու, բայց հայոց կորուստը եղած է աննշան, բաղդատելով ուրիշ շրջաններու։

Տեղացի թուրքեր դեռ սարսափով կը յիշէին Թէվֆիքէլ Աշմէտը, այն վիթխարի չարագործը որ Աստուածածին պատուհասով կուրացաւ, գոյութիւնը քաշկռտեց ու մահուան երանի տուաւ։

Տեղահանութեան օրերուն չուկային մէջ դեռ ողջ էին հին դահիճներէն Ղըլըը Ֆէղլէի տղան Հաճի ազա ու Ալի Օսման, որոնք պահեցին իրենց լրջութիւնը ու վատ ընթացքի մէջ չինկան Մեծ Աղէտի տարիներու տեւողութեանը։

Արտասահմանի հայերէն չատեր համոզուած են սոխին անուշը կամ թուրքի լաւը չըլլալու ճշմարտութեան վրայ, բայց բարեբախտաբար ունեցանք թուրք դրացիներ որոնք տանելի ըրին հոն մնացող չատերուս դժբաղդ կեանքը։

Ունեցանք Իսլամ ազա զաւէ Մահմուտ ազայի ու Մուսթաֆա Ֆիէնտիի նման ազնուական անձեր որոնք հայոց կարաւանին հետ դացին բարձր պահելու մերայնոց բարոյական կորովը կամ կարելի միջոցներով պաշտպանելու համար զանոնք կամայական ոտնձգութիւններէ։

Մեր հայրենակիցներէն չատեր ունին յարդանքի խորունկ զգացում հանդէպ տեղացի որոշ թուրքերու ու պաշտօնեաներու որոնք իրենց մարդասէր ընթացքով ցոյց տուին թէ՝ թուրք ազդայնամոլ վարիչներու, պաշտօնէութեան ու անոնց հլու կամակատար զապտիներու գործերն էին այդ խստութիւններէն չատերը եւ կարելի էր տեղական միջոցներով հակազդել կեդրոնէ եկած հրամաններուն։

Թուրքերու յատուկ էր Զօպան (հովիւ), Պէքճի (պահապան), Մէրաւ (ջրող), բեռնակիր, քարակիր, ջրեպան ըլլալը ու ամէն տեսակ դժուարին գործերը։

1917ին եղայ Ֆինէսէ։ Հայերու տեղահանումով լքուած դոյքերն ու առացուածքը չատ քիչ օգուտ էր ունեցած տեղացիներուն։ Գարնանային հեղեղի մը պէս եկեր ու անցեր էր պատերազմը եւ քանի մը գործնական թուրքեր միայն նախանձելի դիրքի տէր էին եղած։ Անոնցմէ չատեր հայու ստացուածքին ձեռք իսկ չէին զպցուցած, տրամաբանելով։ — Աղլայանըն մալը կիւլէնէ խայր էթմէզ (Լացողի ստացուածքը խնդացողին օգուտ չունենար)։

Մօտաւորապէս 38 տարիներ են անցեր հայերու տեղահանութենէն ի վեր։

Դեռ ականջիս կը հնչէ վերջերս Էվէրկէն վերադարձող այցելու կնոջ մը խօսքերը։ — « Հայերու դիրքն ու արհեստները թուրքերն են զրաւած, իսկ թուրքերու նախկին գործերը հոն մնացող հայերու են վիճակուած »։

ԱՅԿԷՕՍՏԱՆ = ՀՈՒՄՆՈՑ

Տէվէլու Գաւառակի բազկացուցիչ թաղերէն մէկը, հիանալի դիրքով ու կանաչութեանց մէջ կորսուած։

Էլպիզի ջուրերուն մօտիկ, բարեբեր այգիներով ու պարտէզներով հարուստ, զուտ յունական չրջան մըն էր, լուռ ու այլամերժ։

Այիոս Կոնստանդինոս = Սուրբ Կոստանդիանոս, իր անուան պէս թերեւս անխախտ էր մնացած Բիւզանդական կայսրութեան օրերէն ի վեր։

400-500 տուներէ բազկացած չրջան մըն էր Այկէօստէն, չատ քիչ թուրք բնակչութեամբ։ Անոնք ունէին իրենց թաղային դպրոցը, տասկալիները (ուսուցիչ), տիաֆոսները (դպիր) եւ բատէրանները (քահանայ), փառաչուք եկեղեցին ու քարաչէն տունները, դեղեցիկ ու ճաչակաւոր։

Ծունարէնը կը խօսէին թրքական չեչտով, բայց պահած էին իրենց յատկանչական տիպն ու կանացի տարազները։

Այրերը պանդխտութեան կ'երթային կ. Պոլիս եւ Իզմիր 3–10 տարիներով։

Պոլսոյ մէջ անոնց մասնագիտութիւնն էր նպարավաճառութիւնը։

Կրօնամոլ էին ու չատ չէին յարաբերեր հայերու հետ։

Ըստ Գ. Գալայճեանի՝ « տարին անգամ մը ուխտի կու գային Իլիպէյի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որու բակը կը դիչերէին խումբ խումբ, բացօթեայ, առնելով իրենց կարօտը իրենց սիրելի Բանայիայէն (Մէրիամ Անա) եւ հոգեւին կապուրուած կը վերադառնային իրենց տունները »։

Ֆինէսէի չուկային մէջ ծախուած ձիրանի, սալորի իսկ թազե-

բու մէջ գնուած կրապալային ու այլ պատուղներու մեծ մասը կու գար Այկէօստէնէն։

Մարդ չունէին եւ չնչին արժէքի մը փոխարէն կը թոյլատրէին ազոց թօթուել ծառերը ու տանիլ բերքը։ Այրերու նուազութիւնը զգալի էր մշակող ձեռքերու ու գնումի եկող կանացի խումբերու մէջ։

Նորահարս կանայք կը խուսափէին իրենց թաղերէն դուրս գալէ, բայց կը պատմուէր թէ հարուստներէ կամ ազդեցիկ պաշտօնեաներէ ամանց ուշադրութիւնը գրաւած էր Այկէօթէկի Ուռում Կիւզէլիներու կանացի հրապոյրը եւ թէ՝ ամանք հոմանուհիներ ունէին այդ դրախտաւայրի ծոցին մէջ։

Անհաւանական չէր այդ, երբ նկատի կ'ունենանք պանդխտութիւնը որպէս ընկերային չարիք նոյն ատեն յոյներու բազդատաբար հեշտասէր նկարագիրը, զերծ տնտեսական հոգեբէ։

Այսուհանդերձ՝ ամփոփ, խաղաղ ու հետաքրքրական թաղ մըն էր քիչ ճանչցուած հռոմիոցը։

ԳԼԶԼԻՊԱՇ ԹՈՒՐՔԵՐ

Ֆէնէսէի վերի կալին մօտ, անջատ թաղի մը մէջ խմբուած էին Գլզլլպաշ Թուրքեր, տեղական կոչումով Էվճիններ։

Անոնց զբաղումն էր գլխաւորաբար արօր կամնավար (Տիւյէն), երկրագործական կազմած, սայլի մասեր ու տնային պարզ կարասիներ պատրաստել։

Ներշնուկ ընտանիքներ էին անոնք, արհամարհուած տեղացի Թուրքերէ ու տնտեսապէս կախուած Բէլբիինեան կարապետ էֆ.է որու հաշուոյն եւ հայթայթած առաղձովը կը շինէին այդ արժէքաւոր գործիքները։

Հետաքրքրական էր դիտել անոնց ծանր ու խոշոր կառներէ սրածայր կայծքար վրցնելը։

Իրենց ծունկերուն վրայ հաստատուած ունէին Թաղիքի Թանձր կտորներ, որոնց վրայ մանր մուրճերով ու կշռուած հարուածներով կը հանէին այդ տափակ Զագմագ քարի միօրինակ կտորները։

Շատ լսեր էինք անոնց կրօնական դաւանի արարողութեան, Էվճի գարշմասրի մասին ուր, իբր Թէ, լոյսերը կը մարեն եւ ազատ սէրոյ ու պիրկընդխառնումի երջանիկ վայրկեաններ կ'ապրին, ընկերային կաշկանդումներէ զերծ։

Անոնք ունէին իրենց այցելու չէյխերը ու հեռու կը մնային սիւննի Թուրքերէ։

ԻԼԻՊԷ ԹԱՂԱՄԱՍ

Ծաչի Լերան հարաւային կողին վրայ հաստատուած էր Իլիպէ, զուտ հայկական Թաղը։

Այցելու ե. Եղիազարեան այսպէս կը նկարագրէ զայն. —

« Գիւղին յիսնեակ մը տուները վայելուչ ճակատին բաց օդին, իսկ Թիկունքնին լերան քարայրներուն տուած են։ Ջառիվէրի մը վրայ չինուած էր Ս. Աստուածածինը. գեղեցիկ կաթուղիկէով մը պսակուած զերազանցապէս Հայ գեղջկական պարզութեան հրապոյրն ունի։ Իր ընդարձակ բակին մէջ ոչ մէկ բուսականութիւն ինչ որ կը յայտնէ որոշապէս Թէ՝ Իլիպէցին հողի հետ խաղալ չի սիրեր։

« Այդ հաճոյատեսիլ եկեղեցին հրաշագործի համբաւ մը չինած էր ոչ Թէ միայն հայ եւ յոյն, այլ նաեւ չրջակայ Թուրք հասարակութեանց մէջ եւ իբր այն՝ ջուրը որ կը կայլակէ եկեղեցիին չրջափակին մէկ անկիւնէն, կենաց ձուր կ'անուանեն հայերը, իսկ Հայար Սույու Թուրքերը »։

Ֆէնէսէի Վարի Գետի ապրիւրներու ջուրէն երակ մը, Ծաչի Լերան քովեցքէն, կանոնաւոր Փիւնկերով տարուած է Իլիպէ։

Կը պատմուի Թէ նախապէս փորուած քարայր մը կամ ճգնարան եղած է Իլիպէյի անչուք եկեղեցին, բայց « Էվէրէկցի Ղալֆինց Սրբ բաղանը որ Սվաղի առաջնորդն էր, Էվէրէկ եկած ժամանակը հոգ տարաւ, նորէն եկեղեցին փորել տուաւ, խորունկցուց։ »

« Մէջտեղը գմբէթ մըն ալ կանգնել տուաւ, բակին չորս կողմը պատ քաշել տուաւ, ղպրոցի համար 2-3 սենեակներ չինել տուաւ, բայց Էվէրէկ մօտ ըլլալուն տղաքը Էվէրէկի ղպրոցը կը յաճախէին։ »

« Ամէն Զորեքշաբթի օրերը, Էվէրէկէն եւ Ֆէնէսէէն Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին ուխտի կ'երթային։ »

« Առաջին քահանան Տէր Յարութիւն հայրն էր, վերջինը Տէր Աբել քահանայ Գալֆեանն։ »

(Յ. Աբգումանեան, Էվէրէկի Պատմ., էջ 14-15)

Մնայուն քահանայ ալ երբեմն ունեցած են եւ երբեմն ոչ։ Էվէրէկ-Ֆէնէսէէն դրկուած քահանաներ պարբերաբար կը հովուէին այս ժողովուրդը։

Իլիպէ որ Հաճնոյ գաղութ էր, պահած է անոր տարօրինակ ու անհասկնալի բարբառը անաղարտ։ Արհեստով կլայեզործ, ամառը գիւղերը կ'երթային, կ'աշխատէին եւ ձմեռը հանդիստ կ'ընէին։ Աշխատասէր ու ժիր մարդիկ էին։

Ասոնք եւս տեղահան եղան եւ 95 տո հարիւր կոտորուեցաւ գաղթի, քաղցի եւ սպանդի հետեւանօք:

1895ին, Իլիպէյի տուներու թիւը (Հայրենիք թիւ 1364) եղած է 60, Յ. Արզումանեան կը գրէ 100 տուն: (Իվէրեկի Պատմ., Տպագր. 1935, էջ 14):

Իլիպէյի գպրոցը կոչուած է Կարապետեան Վարժարան *ի յարգանս չինող Կարապետ Եպսկ. Գալֆաեանի: Դպրոցը ունէր 20 աշակերտ (մանչ): Ունէր մէկ վարժապետ, ընդամէնը տարեկան 50 ղրշ. ծախքով որը եկեղեցիին տնտուկը կը հոգար: (1901 Վիճակագիր):*

(ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, Ա. Ալպոյաճեան, էջ 832)

Իլիպէյի անուան ու գաղութի մասին լսենք Իլիպէ ծնած Գրիգոր Գալայճեանի լրացուցիչ տողերը, գրուած Յիշատակարանիս մաս կազմելու համար:

« Այդ չերան կրծքին վրայ տարածուած 50 տնուր, մօտաւորապէս 250-300 հոգի կը հաչբուէր: Անոնք դեռ պահած էին իրենց Հաճընի բարբառը, խազերը, նկարագիրն ու սովորութիւնները: Պարզ ու բարեմիտ մարդիկ, բարի դրացնութեամբ նահապետական կեանք մը կը վարէին: »

« Անոնց հոգիներուն մէջ դեռ վառ էր իրենց նախնեաց միամիտ հաւատքն ու յանդգնութիւնը: Ցարդալիր էր իրենց վերաբերմունքը կրօնաւորներու, տարէցներու ու կրթական մշակներու հանդէպ: »

« Տեղացիք կ'ընտրէին իրենց թաղապետը որ պատասխանատու էր տեղւոյն համար, յաչս կառավարութեան: »

« Ս. Աստուածածնայ կողքին ունէին նաեւ իրենց դպրոցը, սակայն անկարող հոգալու ներկայանալի ուսուցչութեան մը ծախքերը: »

« Իգական սեռը բնաւ դպրոց չէր տեսած, իսկ մարդիկ հազիւ գիրերն ու թուանշանները ճանչնալէ ետք՝ կը նետուէին գործի ասպարէզը: »

« Անդրանիկ քահանան եղած է Տէր Կիրակոս, որու անունը գրուած էր հին Շարականի մը երկրորդ էջին վրայ: »

« Իլիպէյի աղբիւրը քանի մը էվէրէկցի հարուստներու նուիրատուութեան արդիւնքն էր բայց տեղացիք ալ իրենց աշխատանքով նպաստած են գործի լրացման: »

« Ջուրը բերուած էր Ֆէնէսէի Ս. Գրիգոր ակէն: Ակրիւրի բոլորտիքը աւազաններ ու լուացքի սալ քարեր չարուած էին: Սարաճեան ու Գոճապաշեան ընտանիքները ունէին ընդարձակ պարտէզներ, ամէն տեսակ պտուղի ծառերով ու լոզանքի աւազաններով: Ամէն ընտանիք ունէր իր սեփական քարաչէն տունը: »

« Ճարպիկ արհեստաւորներ էին, ընդհանրապէս կլայազործ (գալայճը), համեստագործ (սարաճ), մանրավաճառ, ներկարար ու ջրեպան: »

« Թուրք պետերու մէջ գործ ունենալնուն, օտաներու մէջ վարժ Թրքերէնով կը պատմէին հէքեաթներ ու հերոսապատում: Գիւղացիի հոգեբանութիւնը լաւ ճանչցած՝ երգով, սազով ու կատակով անոր հետ մտերմանալէ ետք գործ ընելը աւելի հաճելի դառեր էին: »

« 1908էն վերջ ձեռք առին պանդխտութեան ցուպը: Ընդհ. Պատերազմի ընթացքին անոնք եւս տարագրուեցան ու այդ երբեմնի չէն քաղքէն հազիւ 30 հոգի կը մնան այսօր, ցրուած աշխարհի չորս կողմերը: »

« Այսպէս էր Իլիպէ մեր օրերուն, իսկ այսօր բոլորովին ամայացած ու վերածուած հին օրերու քարայրներուն՝ լոկ բուերու ու կարիճներու բնակարան կը ծառայեն: »

ԻԼԻՊԷՅԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՍԻՆ

« 1651ի տեւողութեամբ, Հաճընի ու չրջակայքի հայութիւնը, ենթարկուած Ղօզան Օղլու կոչուած բռնաւորներու սարսափներուն, մաս առ մաս կը ցրուէր հեռաւոր վայրեր: Այդ խումբերէն կարաւան մը, 30-40 ընտանիք, կ'անցնի Տաւրոսը ու կը դիմէ Էվէրէկի կողմերը: Երբ Ակէօզմա գիւղը կը հասնին՝ կը տեղեկանան որ մօտերը, Տէվէլիի լեռնաշղթային մէջ ալ որջացած կան աւազակներ ու պէտք էր զգոյշ ըլլալ ապահով հասնելու համար Էվէրէկ: Աւազակապետի անունն էր Իւնլիւ Պէյ, որու սարսափը տարածուած էր ամէն կողմ:

« Այդպիսի կացութեանց վարժ Հաճընցիք կը դիմեն հին խորամանկութեան մը:

« Կիները, ծերերը ու մանուկները կը հեծցնեն գրաստներու վրայ ու քանի մը հոգիի յանձնած կը դրկեն իրենց առջեւէն իսկ կըրիճ ազամարդիկ չորս խումբերու բաժնուած դաղտագողի կը հետեւին իրենց սիրելիներուն:

« Երբ կարաւանը կը հասնի Տէվէլի ու Ծաչ լեռներու մէջտեղը ուրկից պիտի դառնար ձորը, դէպի Էվէրէկ, յանկարծ յարձակում կը կրէ աւազակներէ որոնք գերի առնելով ամէնքը կը տանին ու կը լեցնեն լերան մը կողքին բացուած քարայրները:

« Աւարը մեծ ու գոհացուցիչ էր, բայց բաժնելէ առաջ՝ դեռահաս հարսերն ու աղջիկները մեծ քարայրի մը մէջ գտած, Իւնլիւ

Պէյ կ՚ուղէ նախ նուագով ու գինարբուքով տօնել յաջողութիւնը այդ գիշեր:

« Մինչ աւազակներ ուրախութեանց անձնատուր կեավուրի աղջիկները վայելել կ՚երազէին՝ հետապնդող խումբերը զգուշութեամբ մօտեցած, կը սեղմեն իրենց պաշարման շղթան, կը սպաննեն պահակները ու համազարկի սպառնալիքի տակ կը ստիպեն Ինճիւ Պէյն ու իր համհարզները անձնատուր ըլլալ:

« Առաւօտուն երբ Եվէրէկի կառավարութիւնը կը լսէ ապստամբ Պէյի գերութիւնը, տասնեակ մը պաշտօնեաներով կու գայ դէպքին վայրը, շղթայի կը զարնէ ապստամբները եւ ստուգելով նորեկ լեռնցիներու քաջագործութիւնները՝ կ՚ուզէ վարձատրել, որպէս բնակավայր տալով անոնց Ինճիւ Պէյին Նուրտը:

« Այսպէսով մեր նախահայրերը կը հաստատուին Եվէրէկի մօտ, Խաչի լերան կողքին, Ինճիւ Պէյի ամրութեանց վրայ ու կը նուիրուին խաղաղ աշխատանքի:

« Անոնք իրենց պաշտամունքի վայր կ՚ընտրեն բարձրադիր քարայր մը, մկրտելով զայն « ՆՈՐ ԺԱՄ » անունով: Երկար ատեն այդ քարանձաւը ծառայած է անոնց որպէս սրբավայր: Եկեղեցւոյ օծումէն ետքն իսկ յարգանքի առարկայ էր ան: Խմբովին ուխտի կ՚երթային ու աւազի հատիկներ կը փորձէին անոր խորտուբորդ ձեղունին վրայ, նպատակ մը պահած մտքի մէջ: Եթէ աւազը կպած մնար, ուխտը ընդունական էր:

« Դարերով Ինճիւ Պէյ, Ուլու Պէյ յորջորջուելով ժողովուրդի բերնին մէջ անունը մնաց Իլիպէ: »

(Աւանդաբար պատմուած Իլիպէցի Ուստա Սարը Մանուկ, Սըվըլընլեան Առաքել ու Անապանեան (Քէօր) Թորոս 90-95ամեայ ծերուններէ: Առաջին երկուքը յօդուածագիր Գալայճեան Գրիգորի մեծ հայրերն են):

ԻԼԻՊԷՅԻ ՃԱՄԲՈՒ ՔԱՐԱՅՐՆԵՐԸ

Խաչի Լերան արեւմտեան կողին, Թրքաբնակ Եվէրէկի պարտէզներուն վրայ, կը տեսնուէր շարքը լքուած քարայրներու: Մեծ ու փոքր՝ տասնեակներով կարելի էր համրել: Անոնք մեզի համար խորհրդաւոր ու սարսռազդեցիկ տեղեր էին: Դարանակալ ուժի մը վախը միշտ կար մեր սրտերուն մէջ, հետեւաբար լուրջ ուսումնասիրութեան մը առարկայ չէինք ըրած զանոնք:

Զարմանալի կերպով, Խաչի լերան արեւմտեան ու հարաւային կողմերը, ճնշուած հողաշերտի կամ փխրուն քարահանքի մը վիճակը կը ներկայացնէին:

Դժուար չէր այդ տեղերը փորելն ու գետնուղիով խորունկը թափանցելը:

Ծովու մը յատակը կազմող երկրամասի մը պէս՝ զօրշ ու դեղնագոյն շերտերը պարզ կը տեսնուէին լեռն ի վեր:

Բուսականութիւն գրեթէ չկար եւ զարմանալի էր թէ ինչպէս հաւասարակշռուած կը մնային անոր կողերուն ու գագաթին վրայի հսկայ ապառաժները:

Ըստ Ch. Taxierի այդ շրջաններու քարայրները ծառայած են որպէս ապօթարան քրիստոնէութեան նախնական տարիներուն:

Ոմանք ալ կը խորհին թէ անոնք մենակեաց սուրբերու ճգնարաններ են եղած:

Մինչեւ 1912 յիշատակելի ոչինչ էր լսուած անոնց մասին:

Այդ օրերուն Թուրք փայտահատ մը, Թայպապասըի տղան, Ալի, բնակելու նպատակով սկսած է խորունկցնել քարայրներէն մէկուն գետինը ու գտած հոն թաղուած երկու արմտիքի կարասները:

Լուրը շուտով տարածուեցաւ թաղին մէջ: 7 - 10 ոտք խորութեամբ, կաւէ այրուած ամաններ էին անոնք, անվնաս մնացած գետնին տակ ով գիտէ որքան ատենէ ի վեր: Մէջը մաքրուած էր եւ կ՚ըսուէր թէ՝ բացի հողէ ոչինչ կար արժէքաւոր:

Փայտահատը փոքր աշխատանքով մը ճակատ էր հիւսած, ընդարձակած ու կ՚ապրէր հոն ամառ ու ձմեռ:

Նոյն քարայրներուն ժամանակակից ըլլալու են նաեւ Իլիպէյի տեղին վրայ հինէն գոյութիւն ունեցող անձաւները:

Անոնց ճակատները գոցելով ու ընդարձակելով կառուցուած են Իլիպէյի տուներէն շատերն ու Եկեղեցին:

ՆՈՐ ԺԱՄ

Խաչի Լերան գագաթին մօտ, հարաւակողմը կը բացուէր Նոր Ժամի մուտքը:

Այս ալ ըլլալու է մենաստան մը, քանի որ բաւականաչափ լայն չէր որպէս սրբավայր ծառայելու համար: Անոր խորտուբորտ առիքին պատահական ոեւէ մասին վրայ դրուած մանր խիճերու կպչումը՝ սրտի փափաքներու իրականացում կը նշանակէր:

Նոր Ժամի շատ մօտիկ էր այն փոսը ուր Եվէրէկցիք ու Ֆէնէսէ-

ցիք կը մըցէին աւաջին անգամ բռնկեցնելու Աստուածածնայ կրակը, Ծաչի լերան գագաթին։

Այդ տեղէն կը բերէինք կաւիճի նման հանքային հող մը որ դիւրաւ կը փայլեցնէր ամաններըը։ Այդ հողը ծանօթ էր Մոսկոփ Թօփլաղը անունով՝ չաուերուն։

ՄԱՐԳԱՐ ՂԱՅԱ

Ֆէնէսէէն դէպի Իլիպէ, աջ թեւիդ վրայ, պարտէզի մը ցանկապատին եռեւը կար վիթխարի ապառաժ մը, Մարգար Ղայա անունով։

Պատահական անցորդներ կամ կիրակի առաւօտուն, եկեղեցիէն վախտական տղաք, խիճեր կը նետէին անոր ուղղաձիգ ու ոզորկ գագաթին։

Եթէ հոն մնար, փափաքի իրականացում կը նշանակէր։

Ոմանք Մարգար Ղայա անունով կը ճանչնան Իլիպէյի գլխուն մչտական ապառնալիք հաւատարակչուած ապառաժը, որու մասին մէկէ աւելի աւանդութիւններ գոյութիւն ունին։

ՍՈՒԼՈՒԿ ՂԱՅԱ ԿԱՄ ՍՈՒԼՈՒԼՈՒԿ ՂԱՅԱ

Այս էր անունը Ծաչի Լերան արեւմտեան փէչին վրայ միակտուր, ցից գառիվեր ու ոզորկ ապառաժի մը։

Բազաքէն ոչ շատ հեռու, ապահով ու անվտանգ, մեծ հաճոյքով կը զբօսնէինք վեր մագլցելով ու սահելով վար իրարու եռեւէ։

Երբեմն սալի կտորներու վրայ նստած մեծ ժխորով կ'ընէինք մեր սահանքը։

ՏԷՎԷՓԱՐ

Ֆէնէսէի քարահանքէն դէպի վեր, Տէվէլտաղի լանջին վրայ կար քարակոյտ մը որուն Տէվէ Քար անունը կու տային։

Հեռուանց զարմանալի կերպով իրական նմանած ուղտի մը նմանութիւնը ունէր ան։

Ժողովրդական աւանդութիւն մը կ'ըսէր թէ. —

Այլազգի իշխան մը առեւանգած եւ ուղտին կապած էր յոյն գեղեցկուհի մը։ Հակառակ իր կամքին նա կը տարուէր հեռու իր եկեղեցին ու սիրելիներէն։

Զարհուրած գերութեան ու մանաւանդ հաւատափոխութեան նա

խտացնէր մը հեռանկարէն բարեպաշտ իշխանուհին խնդրեց ու Աստուծմէ ստացաւ իր սրտի բաղձանքը... քարացում, վրկելու համար իր կոյսի պատիւն ու քրիստոնէի սուրբ հաւատքը։

ԵՎԷՐԷԿԻ ԵՐԶԱԿԱՅՑ ՈՒՇԱԳՐԱՒ ՎԱՅՐԵՐ

Եվէրէկի անմիջական չրջակայքը գրեթէ ամէն քայլափոխի կը նչմարուին հետքեր ու մնացորդներ չինութիւններու որոնք ցոյց կու տան թէ այդ տեղերը օգտագործուած դեմիններ են եղած։

Եվէրէկի դերեզմանատան պատի ճիշդ տակէն սկսեալ կը տարածուին Պարուրհանէի պարտէզները ուր դեռ կը տեսնուին հետքերը վառօդարանի մը։ Այդ չրջաններէն կը գտնուին կապարի կտորներ երբ հողը քիչ մը խառնուի։

Պարուրհանէի այդիներուն կից են Փոս Այգիները ուր եւս կը տեսնուին անցեալի բնակավայր ըլլալու նչաններ։

Ամէն դէպի արեւմուտք կը սկսին Պիլէճի այդիները։ Հող ըլլալու է հին ջերմուկի մը վայրը, որովհետեւ հոն ալ կը տեսնուին չինութեան հետքեր եւ կը գտնուին տաք ջուրի ակեր որոնք ժամանակաւոր կերպով երեւան կու գան եւ կ'անհետանան։

Այս ջուրերը կը կոչուէին Հայար Սուլու (Կեանքի Ջուր)։

Պիլէճի այդիներու վերջաւորութեան հարաւային կողմը, աւանդաբար ցոյց կը տրուէր հետքերը Այիոս Գեաորկնա վանքին, որ կէտիմիէ ալ կը կոչուէր։

Հոն կան 2-3 ջուրի աւազաններ որոնք թէ՛ խաչաձեւ են եւ թէ ունին քանդակուած խաչեր։ Իսկ նոյն այդիներուն արեւելեան կողմը, չորս վայրկեան հեռուն, Ղալէ Ալթը լերան տակ կը գտնուին բազմաթիւ աւերակներ։

Լերան վրայ կը գտնուի Տէվէլուի Գալէն որ ինչպէս տեսնուեցաւ Բիւզանդական չրջանէ մնացած բերդ մըն էր եւ կը գտնուէր 10 վայրկեան հեռու Այկոզմայէն։

Անկէ մէկ ժամ հեռու կը գտնուէր Քէլմոխ գիւղը, լերան ձորին մէջ, զեղեցկատեսիլ, օգասուն եւ այգիներով չրջապատուած։

Այս գիւղն ալ ունէր հինէն մնացած ընդարձակ աւազան մը, քարայրներ եւ աւերակներ որոնք կը հաստատէին թէ հին բնակավայր մը եղած էր այս տեղն ալ։

Մերձակայ Թօմպալ գիւղին վրայ կը բարձրանայ եամալը Տաղ կոչուած բլուրը, որու ճիշդ գագաթը 150 ոտք բարձրութեամբ հո-

ղակոյտ մը կայ որը կարկտանի մը նմանցնելով թուրքեր լեռը կոչած են այդ անունով։

Այդպիսի հողաբլուրներ կը կոչուին Շամիրամայ Բլուր։ Եամալը Տաղն ալ մարդկային ձեռակերտ մը ըլլալ կը թուի եւ ուշագրաւ է մանաւորապէս անոր համար որ տաչուած քարերէ հիւսուած պատով մը չրջապատուած է։

Ժողովուրդը աւանդութեանց վրայ յենած կը հաւատար թէ հոն գանձ մը թաղուած էր։

Նախապատմական ժամանակներէ մինչեւ մօտաւոր ժամանակները հասնող այս յիշատակարանները կը հաստատեն թէ Էվէրէկ կառուցուած է հին քաղաքի մը տեղւոյն վրայ։

Էվէրէկցիք աւանդօրէն ալ դիտէին թէ Էվէրէկի հին տեղն էր մօտակայ Էլպիզ Էօրէն (Թերեւս Իպլիս Էօրէն) (Սատանի Աւերակ) կոչուած տեղը, (Էվէրէկէն դէպի հիւսիս 20 վայրկեան — Էլպիզին 10 վայրկեան մնացած)։

Անոնք ցոյց կու տային նաեւ Էվէրէկի ձորին մէջ, վայրը հին վանքի մը, որը իբր ուխտատեղի կը յարգէին։

(Ամփոփուած ՀԱՑ ԿԵՍԱՐԻԱՑ)

Է Լ Պ Ի Զ = Պ Ր Լ Ը Ս Տ

Այլեւսատակ ժամանակներէ ի վեր Արգէոսի կուրծքէն ջուր է եկած Էվէրէկ – Ինճէսէ։

Անոնք որ մոգցած են Արգէոսը ու տեսած անոր կուրծքի հրաբխային ճեղքերը չեն զարմանար թէ ինչո՞ւ համար այդքան քիչ ջուր կու գար վար։ Բազմաթիւ մեծ ու փոքր ակներ կը կորսուին ամէն կողմ, ահռելի խորխորատներու մէջ։

Միայն Էլպիզի ևրակը օգտակար կ'ըլլայ տեղացիներուն։

Կարելի էր տեսնել այդ բիւրեղեայ լճակին մէջ սառնորակ ջուրի պոռթկումը, մէկէ աւելի տեղերէ։

Ըստ Աբիսա. Կ. Գալֆեանի (ՁՕՄԱՅԼՈՒ, էջ 13), Էլպիզի ջուրը կու գար Զօմախլուի մօտ Փուճար Պաշը բսուած սառնորակ ակէ մը, որու չուրջ ամբան հաճոյքի համար կու գային մարդիկ Էվէրէկէն ու Ինճէսէէն։

« Ազբիւրը (Փուճար Պաշին) կը բղխէր ընաիր կոփածոյ աւազանէ մը որ խրուած էր լերան արեւելեան կուշին։ Կը պատմուէր թէ լերան տակ աւազանի նեռէն ունէր առատ ջուր որ փողրակներով փոխագրուեր էր Ինճէսէ։ »

« Այս լեռ ու սար ճեղքելով՝ երկու-երեք ժամուան տեղ ջուր փոխադրելու հսկայ աշխատանքը կատարողն եղած է իբր թէ Էլպիս անուն թագուհի մը, որ իր անունով Ֆէնէսէկի ջուրն ալ կոչած է Էլպիս, Պլըսոք, Թերեւս երկրորդը կրճատումն է Էլպիսատուրի »։

Ըստ Հայկազուն քհնյ. Կրպտեանի (ձեռագիր)՝ « փոքրիկն իշխանուհի Էլպիզ, խաղացած ու ձեռքով հողը փորած ատեն խոնաւութիւն եւ յետոյ ջուր ի յայտ կու գայ »։

Լսած է նաեւ կարծիքը ոմանց, որպէս թէ՝ « Այդ լճակի հոսուն ջուրի եզերքը չարուած քարերուն վրայ լաթ (= ԷԼՊԻՍԷ) լուացուելուն համար այդ անունը տրուած է »։

Ըստ Ց. Արզումանեանի « Աւազանը 40 մէթր քառակուսի տարածութիւն ունի։ Ջուրի ակին բղխած տեղը, որ խորու ծակ կը կոչուէր երեք մէթր բարձրութիւն ունի, ատկէ վեր աւազանի բարձրութիւնն է երեք մէթր եւս »։

« Կարեւի էր աւազանի ջուրը պարպել ու մաքրել։ Այդ ջուրին մէջ ձուկ կամ որ եւ իցէ սողուն չի կրնար ապրիլ »։

« Էվէրէկցիք երբ խռովին « երթամ ինքզինքս Էլպիզը նետեմ », կ'ըսեն »։

« 1895ին գայմագամը անոր չորս կողմը պատեր չինել տուաւ, ծառեր տնկեց, չէնք մըն ալ չինել տուաւ, զոր քաղաքապետութիւնը իբր սրճարան վարձու կուտար »։

« Էլպիզի ջուրը ամառը պաղ իսկ ձմեռը տաք կ'ըլլայ։ Ջուրի երեսէն գոլորշի կը բարձրանայ »։

« Այս ջուրի ակը կ'երեւի իր ջուրը կ'առնէ աւորերկրեայ ջրուղիէ մը, բայց այդ տեսնուած չէ։ Ջուրին առատութիւնը մէկ ջրաղացք կրնայ դարձնել »։

« Անցեալին անոր մէջ լողանքի համար արգելք չէ եղած, բայց վերջէն արգիլուած է։ Ներկայիս ան բարձր ցանկապատով մը պաշարուած է առողջապահական նկատումներով եւ ամէն ոք ներս չի կրնար մտնել »։

Vital Cuinet (Ա. 321) առանց անունը տալու կը խօսի Էլպիսի մասին, ըսելով թէ Էվէրէկի հիւսիսային կողմը, հէս ժամ հեռու կը գտնուի քառակուսի աւազան մը, եզերքը 15 մէթր եւ մէջտեղը խորութիւնը 5 մէթր, չինուած որմնադրուած պատերով եւ աստիճաններով։

Այս աւազանը, որուն կեդրոնէն կը բղխի անոյշ եւ առատ ջուր մը, կը անուանէ քաղաքը եւ չրջակայ պիւղերը։

Այս աւազանի շինութիւնը ըստ Vital Cuinetի կը վերագրէին Կապադովկիոյ վերջին թագաւորներուն։ (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 212)

Կեսարիայէն Թէքիրի ճամբով դէպի Էվէրէկ ու Ֆէնէսէ ըրած իր ճամբորդութեան, սքանչելի նկարագրականով Եղիազար Եղիազարեան այսպէս կը գրէ Էլպիսի մասին. —

« Գրեթէ հինգ փարսախ տեւող դաշտային ճամբան կտրելէ յետոյ թեթեւ շեղում մը կ'ընես դէպի հարաւային արեւմուտք. արդէն կալերուն մէջ ես »։

«Քանի մը հարիւր քայլափոխ եւս եւ ահա ոտքերուդ տակ կը գտնես հիանալի աւազան մը. Էվէրէկի նշանաւոր Էլպիսն է ինչպէս կ'անուանեն զայն Թուրքերն ու յոները, կամ Պլիստը ինչպէս կը կոչէ զայն Էվէրէկցի հայը »։

« Քաղաքի սրբազան գուռն է ան, մինչեւ քառորդ դար առաջ աւանին միակ լուացարանը, իսկ անյիշատակ դարերէ ի վեր Էվէրէկի մեծ մասին ըմպելիքի աղբիւրն է եղած, նաեւ պարտէզներու ոռոգումի միջոցներէն մէկը ու մանաւանդ կարեւորը »։

« Իր սառուցիկ, առատ ու ջինջ ջուրը կը բղխի աւազանին այն մասէն որ խորու ծակ կը կոչուի եւ գրեթէ քսան ոտք բարձրութիւն ունի »։

« Այդտեղ կը պսպղան երկու մարմարի հատորներ, զոյգ տապանաքարեր, վասնզի կ'աւանդուի թէ հոն թաղուած են անոնք որ այդ աւազանը կերտած են։

« Այդ քարերէն մէկուն վրայ փորագրուած է պատկերը Էլպիսին — աւանդութեան մը համեմատ Բիւզանդական կայսեր մը աղջիկը — մէկ ձեռքին բռնած ափսէ մը, որուն վրայ դիզուած դրամներէն մաս մը վար կը թափին, իսկ միւսով գահեկան մը »։

« Գուցէ հասկնել կ'ուզէ թէ բացի գահեկանէ մը, բոլոր հարըստութիւնը ծախսած է այդ աւազանին շինութեան համար։ Իսկ միւս քարը կը ներկայացնէ արքայ մը — գուցէ Էլպիսի հայրը — գահուն վրայ նստած »։

ՊԸԼԸՍՏԻՆ ԿԵՏԸ (ԳԵՏԸ)

Այցելու Ե. Եղիազարեան կը շարունակէ իր ճամբան դէպի Էվէրէկ։ Հետեւինք իրեն. —

« Կը մտնես այգիներուն մէջէն բացուած ճամբան։ Աւելի հեղեղատ մըն է ան քան ճամբայ մը, վասնզի Էլպիսէն արտածորած ջուրը ողողած է զայն ամբողջ լայնութեամբը։ Յիսուն քայլ անդին այդ ջուրին կը միանայ ուրիշ առուի մը ջուրը »։

« Անոր եզերքին շարուած տօսախ ու ողորկ քարի հատուածներուն վրայ Էվէրէկցի կիներ շարուած՝ կ'ընեն իրենց լուացքը »։

« Ասոնց երգի պէս մրմունջը, լաթերը ծեծող իրենց ուժեղ ոտքերուն զարկը, եւ իրենց փոքրիկներուն բացօթեայ հաճոյքի կանչւըռտուքը՝ խառնուած ջուրի խոխոջներուն հետ՝ սրտագրաւ եռուգեռի ժխոր մը կը ստեղծեն »։

Նոյն տեղի մասին Յ. Արզումանեան եւս ունի իր պատկերալից տողերը։

« Ամէն Ֆէնէսէցի եւ Էվէրէկցի ընտանիք լուացքը անպատճառ հոդ կ'ընէր։ Լուացքը ոտքով կ'ըլլար, մինչեւ գիտերնին բացած կը սկսէին լուացք ընել »։

« Առտուն կանուխ էշը կը բեռցնէին, աղտոտ լաթերը, վառելու փայտը եւ պղինձը կը տանէին այդտեղ, առանց կասկածանքի մինչեւ իրիկուն կ'աշխատէին, կ'ուտէին, կը խմէին, կը զուարճանային եւ իրիկուան մօտ կը վերադառնային »։

« Տան մարդոցմէ մին կուգար բեռցնելու օգնելու։ Տունէն մինչեւ այդտեղ կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի։ Այդ գեղեցիկ հարս ու աղջիկները ոտքով լաթեր կը լուային, բայց անցնող ու դարձող յոյն կամ Թուրքեր ոեւէ մէկուն ծուռ աչքով չէին նայեր։ Լսուած չէր թէ այդ տեղը մերիններէն մէկը չարիքի մը հանդիպած էր։ Ընդհակառակը ջուրի սպասաւորները եւ այգիի պահապանները, արդէն մէկըմէկու ծանօթ, կու գային լուացք ընող կիներուն քով, անոնցմէ ուտելիքի կը հրամցուէին։ Ամէնքը այսպէս սիրով կ'ապրէին »։

Ջուրի երկայնքին տեղ տեղ բղխացող ջուրի աւազաններ կը տեսնուէին։

1913ին, Էլպիսի արեւմտեան կողմը, արտի մը մէջէն ալ ծայր տուաւ ջուրի պոռթկում մը։ Մինչեւ Այկոստան այսպիսի պաղ ու յստակ ջուրերու ու հաճոյքի տեղերու գոյութիւնը նկատելի էր, ամէնքն ալ հաւանաբար կապուած Էլպիսին ջուր հայթայթող մայր երակին։

ԳՕՁԽՈՒՄՊԱՐ = ԳՕՁ ՓՈՒՆԱՐ

Հետեւեալ տողերը ունի Ե. Եղիազարեան այս գեղեցիկ վայրի մասին. —

« Առաջ կը քալես. երկու կողմերդ այգիներու ու պարտէզնե-

րու ջրուղիներուն եզերքը շարուած կլուպայի (Կրապալա) ծառերը կը հրաւիրեն քեզ կարծես հանգչելու իրենց հովանաձեւ ծածքին տակ ու քանի մը գաւաթ ճնկելու »։

« Կը քալես քանի մը հարիւր քայլ եւս. կը գտնես ինքզինքդ գալարադարդ բացատանի մը մէջ. աջ կողմդ, դէպի հիւսիս ջուրի նոր

« Քէօչղումպար »ի պարտէզները հոսող ջուրի առուն, որուն եզերքին թրքուհիներ լաթ կը լուան

գուռ մը կը հրապուրէ նայուածքդ. Գօչ Փունարն է ան »։

« Անկից անդին, մինչ դէպի հարաւ, այգիներու կանանչին մէջէն կը բարձրանայ հինաւուրց պալատի մը երեւոյթը ունեցող կիսաւեր շէնք մը, սեմերն ու պատուհանները տակաւին կանգուն։ Հին աւերակ մըն է, Բիւզանդական յիշատակ »։

Կեանքը ապրած Յ. Արզումանեան եւս ունի իր յուշերը. —

« Կետէն 10 վայրկեան վարը Գօչխումպարը կայ։ Ասոր անունը Կէօչ Փունարը ըլլալու է։ Այդ տեղն ալ գեղեցիկ ջուր մը կը բղխի։ 200 մէթր երկայնութիւն եւ 30 մէթր լայնութիւն ունեցող մարգագետին մըն է։ »

« Պըլըտին ջուրն ալ, դէպի այգիները, անոր մէջտեղէն կ'անցնի։
Ամէն կիրակի, զբօսանքի համար մեծ ու պզտիկ հոն կ'երթայինք, եւ
հոն կանաչութեան վրայ ուրախ զուարթ ժամանակ կ'անցնէինք։ Մեր
յոյն եւ թուրք դրացիներն ալ կու գային, սիրով կը զբօսնէինք »։

« Վարդավառի կիրակին, ամէն մարդ պէտք էր այդ կողմի պարտէզները խնջոյքի երթար։ Եթէ դրացիդ հոդ պարտէզ չունենար, դուն քու պարտէզդ կը հրաւիրէիր գալ »։

« Այդ օր քաղաքին մէջ գրեթէ մարդ չէր մնար։ Կ'ուտէին, կը
խմէին, կ'երգէին, եւ ընկոյզի ծառէն պարան ձգած կ'օրօրուէին »։

Ըստ տեղեկատու Արզումանեանի, Գօչ Փունարի ջուրէն առնուած են Էվէրէկի եկեղեցւոյ ու թաղերու աղբիւրներու մեծամասնութեան ջուրերը։ (Պատմ. Էվէրէկի, էջ 86)։

Ա Յ Ն Ի Կ Ի Տ

« Աղէն դէպի արեւելք՝ Այնիկիտ կոչուած այգեստաններու մէջ ցցուած կ'երեւին ապառակերտ երկու սիւներ, որոնք կը մատնանշեն այն տեղն ուր համանուն Յունական եկեղեցին կամ վանքը կը բարձրանար առենօք՝ աւանդութեան համեմատ »։

« Այս երկու կմախք-կոթողները Էվէրէկի նախապաշարեալ մարդոց ու կիներուն քունը խանգարած է մինչ հարստութեան երազներով »։

« Այդպէս մինչեւ վերջին տարիները պակաս չէին մարդիկ եւ
մասնաւորապէս երիտասարդներ, որ Աւագ Ուրբաթ գիշերը կ'անցը-
նէին այդ երկու սիւներուն մէջտեղ, վստահ, յենլով հին աւանդու-
թեան մը, կը հաւատային թէ ամէն Աւագ Ուրբաթ գիշեր՝ մինչ տար-
բեր պահերու մէջ, սիւներու մէջէն յանկարծ կափուլ մը կը բացուի
ու ոսկի կը ծորի բացուած միջոցէն, եւ քանի մը վայրկեան ետքը
կը ցնդի ան, եթէ անքուն հսկող մը զանոնք չի ժողվէ »։

(Ե. Եղիազարեանի ձեռագիր)

« Ծիրդ Էվէրէկի շուրջը տարածուած էին Այնիկիտի մօտիկ այգիները, պտղատու ու ջրաւէտ։ Թուփերը զարդարուած կ'ըլլային խոշոր ողկոյզներով որոնց հատիկները կը շողային փայլուն աչքերու նման »։

« Առտուանց արշալոյսին, այդտեղի խաղողի ցօղաթուրմ ողկոյզները կը նմանէին մարգարիտներով բանուած փունջի մը »։

« Ատոր համար, յոյներ որ այգիներ մշակած էին այդ շրջանները գարերէ ի վեր, տուած են անոր Այ. Նիկկիտ = Սուրբ Աչք անունը »։
(Գ. Գալայճեանի ձեռագիր)

ԴԷՊԻ ԷՎԷՐԷԿ, ԱՅԿՈՍՏԱՆԻ ՃԱՄԲՈՎ

« Բռնելով Գօչ Փունարէն սկսեալ դէպի հարաւ բաժնուած ճամբան, քառորդ մը չանցած ինքզինքդ կը գտնես յորդարուխ աղբիւրի մը առաջ. Պապա Եանի կ'ըսուի ան։ (Տեղական անուանումով Պապալիա)։

Էվէրէկի մէկ թաղամասը
հեռուն կ'երեւի ձիւնապատ Արգէոս լեռը

« Քանի մը տասնեակ քայլ անդին կը սկսի Էվէրէկի Այ Կէօրթէն Ցոյն Թաղամասը։

« Հոս փողոցները բաղդատաբար լայն են, տուները օդաւէտ ու ընդարձակ, բայց սոսկալի աղտոտութիւն կը տիրէ ամէն կողմ։ Իսկ յոյն բնակիչները իրենց լեզուով, սովորութիւններով ու մանաւանդ տարազով չեն զանազանուիր այն թուրք գեղջուկներէն որոնց հետ խառն կ'ապրին։

« Այ - Կէօրթէնի վերջին տուներն անցնելէ յետոյ պարտէզներու մէջտեղ բացուած լայն ճամբէ մը հազիւ քանի մը հարիւր քայլ առած ես, ահա ինքզինքդ կը գտնես Հայ - Էվէրէկի առաջին տուներուն առաջը, հաճելի արտաքինով, մաքուր ու փայլուն ներքինով։ Մանաւանդ մասնաւոր հաճոյքով կը նկատես պտուղներով ակադձուն ծառերը, եւ ողկոյզներու տակ ծանրաբեռնուած սարըններու, որոնք մէկ մի տան եռեւի պարտէզները կը զարդարեն, եւ անդադրնապահ պատուհաններու եռեւէն փողոցի անցորդներուն կը նային, չուքի մէջէն նայող գեղանի գեղջկուհիներուն հոգեհմայ նայուածքովը »։
(Ե. Եղիազարեանի ձեռագիր տետրակ)

ԷՎԷՐԷԿԻ ՀՈՂՈՒԻՆ (ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ)

« Առաջնակարգ դիրքի վրայ է շինուած Էվէրէկի գերեզմանատունը։

« Թաղման տեղը գաւ, գրօնելու տեղը գաւ։ Սովորութիւն էր ամէն կիրակի այդ մարգագետիններուն վրայ ժողվուիլ եւ թուղթ խաղալ։ Հինէն ի վեր այսպէս եղած է։

« Իր շրջափակին մէջ ունէր ընդարձակ պարտէզ, եւ չորս կողմն ալ ուռեններ ու սօսի ծառեր տնկուեցան, այնպէս որ մեծցած ծառերը եկեղեցիի ու զպրոցի պիտոյքներուն կը բաւէին։

« Մեր Պոլսոյ հայրենակիցները ուզեցին որ հոս հասութաբեր կալուածներ շինուին, բայց Տէր Թորոս Հայրը չթողուց։

« Պատրիարքարանի հրամանաւ վերի ծայրը, որ չուկային կից էր, ահագին սրճարան շինուեցաւ։ Այս սրճարանը տակն ունէր խանութներ եւ եռեւը կառատուն։ Տարեկան եկամուտն էր 100 ոսկի։

« Էվէրէկցիք իրենց գերեզմանատունը հողուի կը կոչեն »։
(Յ. Արզումանեան, ԷՎԷՐԷԿ, էջ 22)

Էվէրէկի գերեզմանատան մասին իր նկարագրութիւնը ըրած է այցելու Ե. Եղիազարեան. —

« Մեր ճամբուն վրայ է Հայ գերեզմանատունը, կամ հողուին, ինչպէս կ'անուանէ զայն Էվէրէկցին մասնաւոր գուրգուրանքով։

« Ներս մտնենք սիրելի ընթերցող։

« Երբ անցնիս իր վանդակէն, աջ կողմը կը տեսնես մշտարուխ աղբիւր մը։ Իր անխոնջ խոխոջը մշտական օրօրն է — պիտի ըսէիր — հոն պառկած մեր սիրելի մեռելներուն։ Իսկ երբ ձախդ դառնաս ու դիտես հողուին ընդհանուր երեւոյթը, կը զգաս թէ բառին ճշգրիտ առումովը, տիպար գերեզմանատան մը մէջ ես։

« Արդարեւ աչքի չեն զարներ ոչ փառաւոր շիրիմներ, եւ ոչ ալ կանոնաւոր բաժանումներ· ոչ ալ կը գտնես հոն արուեստական բուսականութիւններու պերճանքը։

« Եւ սակայն իր պարզուկ ու միօրինակ տապանաքարերը, բնութեան չոյլ հոգածութեամբը բարեզարդուած բոյսերը, եւ ազատ աճումով մը բարձրացած խիտ ուռիները քեզ կը ներշնչեն սրտիդ մբաւերմիկ ուխտաւորի մը յուզումը, որ կը թեւադրէ քեզ ծնրադրելու հոն, ուրքերուդ տակ պառկած համեստուկ մեռելներու յիշատակին առջեւ։

« Եթէ ազքատ ես, հոն չես ունենար երբեք այն մախանքը զոր կը զգան մեծ քաղաքներու զրկուած քաղքենիները երբ արդիական գերեզմանատան մը մէջ կը նկատեն թաղերու ու շիրիմներու արիւթոկրաթիք բաժանումներ, ու տեղ տեղ փառաւոր շիրիմներ որոնք հեղնանքը կը կոթողեն, հեղնանքը՝ բազդէ լկուածներու հոզակոյտերուն հանդէպ։

« Եթէ հարուստ ես, հոն, էվէրէկի այդ ոամկավարիկ գերեզմանատան մէջ, չես զգար այն արհամարհանքը զոր կը զգայիր դուրսը։

« Ընդհակառակն նկատելով որ վիճակակից նախնիքները պարզուկ տապանագիրներու ներքեւ կը հանգչին մաերմիկ քունով, այսինքն կողք կողքի՝ անունով գործ չունեցող իրենց բախտազուրկ ընկերներուն հետ, իրերասիրութեան ջերմիկ զգացում մը հեղեղօրէն կը խուժէ սրտիդ ներս։

« Հոզուիին կիւղ է ընդարձակ բանջարանոց մը։ Անոր սեփական գեաինն է այն։ Հոն կը մշակուին ընդեղէններ ու բանջարեղէններ որոնք ճարակն են ողջերուն, իսկ անոնց հասոյթը՝ մեռեալներու տան բարեզարդութեան միջոցը։

« Էվէրէկցին իր գործը գիտէ, իր մեռեալները բարօրիկ պահելու ծախքը նոյն իսկ անոնց — իր մեռեալներուն — ծոցէն կը հանէ, պիտի ըսէիք։

« Եւ յետոյ գեղեցիկ սրճարան մը բարձրացած է հոզուիին կիւղ։ Հոզուեպատկան հաստատութիւն մըն է այդ ալ։ Անոր սալայատակ պատշգամը առատաղուած է վարէն, հոզուիին ծոցէն բարձրացած մեծատարած որթատունկի մը եւ չարք մը ուռիներու ճիւղերով։ Հոն կը դիմէ էվէրէկի արու բնակչութիւնը իր պարապոյ ժամերուն, զուարթ ոգեւորութեամբ մը ամօքելու՝ կարծես, իր մեռեալներուն յաւիտենական քունի ճանճրոյթը »։

ԱՑՑԵԼՈՒ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ԷՎԷՐԷԿԻ ՄԷՋ

« Դուրս էլլելով հոզուիէն, կը մտնես գիւղին համեստուկ չուկան, վերէն ծածկուած, հետեւաբար՝ մութ։ Զկայ եռուզեռ, չկայ աղմուկ։

« Որոշապէս կը լսես մուրճին ձայնը երկաթագործի մը որ հարիւր քայլ հեռուն՝ իր կրպակին անկիւնը՝ երկաթ կը ծեծէ, կամ քսան քայլ անդին խանութի մը մէջ եղած սակարկութիւնը, կամ չուկային միւս ծայրէն եկող ջորիի մը ոտնաթոթը, կամ վերջապէս կողմնակի փողոցի մէկ կերպասավաճառի խանութէն հասած բավլուի չչխկոցը։

« Այս չուկայէն դէպի հիւսիս բաժնուած չիտակ փողոցին ծայրն է ահա էվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցին։

« Ընդարձակ բակի մը վրայ հաստատուած այս տաճարը, կարծեմ թէ մեծագոյնն է հայ եկեղեցիներու մէջ։ Անոր մուտքին ճիշդ դիմացը կը խոխոչէ իր մշտահոս ադբիւրը։

« Իսկ ինքը, տաճարը, վեց սիւներու վրայ բարձրացած ու նոթակերտ կաթողիկէով մը օժտուած՝ կը կազմէ փառաւոր կոթողը էվէրէկցիի չինարար ոգիին։

« Անոր հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը հաստատուած է ման-

Էվէրէկի մէկ թաղամասը
նկարուած Իլիպէի բարձունքներէն

չերու վարժարանը, իսկ հարաւային արեւելեան կողմը աղջկանցը, որ մեծ պատերազմի նախընթացներուն հիմնական նորոգութենէ մը անցած էր:

« Վերջապէս Առաջնորդարանը եւ եկեղեցական պաշտօնէից յատուկ յարկարաժինը, կցուած եկեղեցիին հարաւային արեւելեան անկիւնին:

« Դուրս կ'ելլես եկեղեցիէն տպաւորութեամբ մը որ կը զգուէ ազգային զգացումներդ, վասնզի ութ հարիւր համեմատաբար աղքատիկ ընտանիքէ բազկացած Էվէրէկի հայ համայնքին համար չատ պատուաբեր կը դանես իր ազգապատկան հաստատութիւնները:

« Կը դառնաս փողոց մը դէպի արեւելք, յետոյ ուրիշ մը դէպի հիւսիս, կը մտնես երկրորդ չուկայ մը, համեմատաբար քիչ մը աւելի բանուկ ու աղմկոտ: Կօշկակարներու մուրճին թագթագը մեծագոյն բաժինն ունի հոն տիրող ազմուկին մէջ:

« Կը սահիս վար, չուկային ճիշդ մէջտեղէն դէպի արեւելք երկարած զառիվայր փողոցը: Ցիսուն քայլ անդին ձախ թեւիդ վրայ փոքրիկ դուռ մը կը պսպղայ, որու մէջ կ'աղբերանայ հինաւուրց պատի մը հիմէն ծորած ջուր մը ականակիտ, վաճխին Ջուրը կ'ըսուի ան:

« Կը չարունակես ճամբադ հեղեզատի մը վրայ ցածցող այդ փողոցէն, որ կիսաբոլոր ձեւով կը դառնայ դիւղին մէկ մասին չուրջը: Ցետոյ դարձեալ դէպի արեւելք կը չեղիս, կ'անցնես կանտարա մը, ինչպէս կ'անուանէ Էվէրէկցին կամուրջը, նաեւ ջրազացի մը առաջէն՝ քիչ մը կասկածանքով, վասնզի Էվէրէկցիին նախապաշարումը դեւերու պատմութիւններ մը հիւսած է այդ կանտարային ու անոր վրայ նայող այդ ջրազացին վրայ:

« ... Էվէրէկի չուկային ծայրն է կառավարական անչուք պաշտօնատունը: Այդ չէնքը սկիզբն է Թրքաբնակ Էվէրէկին: Այս անջատ թաղամասին մօտ վեց հարիւր տուներըը Թուրանական ճաշակին ու կենցաղի պայմաններուն ոգորմելիութիւնը կը պատկերացնեն իսկապէս: Ցածուլիկ, կիսախարխուլ, անկանոն ու անճաշակ բաժանումներով տուներ՝ խիստ քիչ բացառութեամբ: Մղկիթ մը միայն աչքի կը զարնէ »:

ԱՑՑԵԼՈՒՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ՖԷՆԷՍԷԻ ՄԷՋ

« Թրքաբնակ Էվէրէկի վերջին փողոցին կցուած է կոթել մը, ինչպէս կ'անուանէ Էվէրէկցին Թուրք դերեզմանատունները:

« Հազիւ հոնկէ անցած կը մտնես չինչոզ ուրիչ գիւղ մը, աւանին ամէնէն բանուկ ու չքեղ մասը, գուա հայաբնակ ֆէնէմէն է ան:

« Առաջդ է իր չուկան, աւելի ընդարձակ, աւելի հարուստ իր գործատնութեանց տեսակներովն ու աւելի եռուզեռուն:

Էվէրէկ-ֆէնէմէի ուրիշ մէկ հեռանկարը

« Կը մտնես թաղերը: Փողոցներն աւելի ընդարձակ, իսկ տուներն աւելի զեղաչուք են: Վերջապէ՛ս ֆէնէմէն իր համեմատաբար տուն հայ բնակչութեամբը կը կազմէ արդարեւ ամէնէն բարգաւաճ մասը Էվէրէկի:

« Ունի փոքր եկեղեցի մը — Ս. Թորոս — բայց համեմատաբար զեղեցիկ վարժարան մը՝ եկեղեցիին վրայ ցածցող ցցունքի մը վրայ բարձրացած:

« Եկեղեցիին մօտ է աղջկանց վարժարանը, նաեւ քանի մը տասնեակ անուորէ բազկացած Հայ Բողոքականներու անչուք ժողովարանը:

« Իսկ ֆէնէմէի դերեզմանատունը կը տարածուի Թաչին ծառին մօտ՝ զարատափի մը վրայ: Զունի ան ոչ մէկը այն հրապոյրներէն զոր ունի Էվէրէկի հողուին:

« Աւրդարեւ պարսպապատ է, եւ սակայն ոչ մէկ ծառ կամ չէնք

կը հովանաւորեն զայն։ Իր ժայռուտ, կրաւտ գետինը հազիւ թէ դոնջ բուսականութիւն մը կը ծածկէ դեղեցիկ եղանակին։

« Այս գերեզմանատան մօտ է՝ գրեթէ հարիւր յիսուն տուն քրնակչութեամբ անանուն քուրք թաղամաս մըն ալ։ Կենդանի գերեզմանատան մը երեւոյթն ունի ան։

« Իր բնակիչները աղքատութեան ու ազտեղութեան բոլոր արտաքին դրոշմները կը կրեն իրենց անձին վրայ։ Իրենց տեսքը դիակապուտներ կը յիշեցնէ դիտողին... »։

(Եղիազարեանի ձեռագիրը)

ԿԷՐԷՄԷԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

Էլպիզ Էօրէնի արեւմտեան կողմը, բարձունքներու մէջտեղ կը գտնուին Կէրէմէյի աւերակները։

Ըստ Ց. Արզումանեանի, Տէվէյլիի բերդին ու շրջաններուն տրոզ զօրավարները մաքրագործած են այդ շրջանները յոյներէ։ « Ցաղթական Տէվ Ալի, Շէյխ Ալի եւ Խըտըր Իլիաս զօրավարներու ձեռքով քանդուած է նաեւ Կէրէմէ յոյն դիւղը։ »

Ըստ երեւոյթին, բնակիչները (Կէրէմէի) ջարդուած կամ ցրուած են, լքելով իրենց բնակարանները եղածին պէս։

Մեր օրերուն իսկ դեռ կը մնային չինուածոյ նկատելի հետքեր։ Ոչ մէկ ջանք էր տարուած օգտագործելու այն քարաշէն տուներու փլատակները։

Լուռ ամայութիւնը սարսուռով կը համակէր այցելուներու սրտերը։

Լերան մը կողքին ինկած էին երկու քարէ վիթխարի սիւներ, լուռ վկաները քանդուած եկեղեցիի մը չքեղութեան, ինչպէս նաեւ սրբատաշ քարեր ու խոյակներ, արուեստի հետքերը դեռ իրենց վրան։

Աւերակ աղբիւրի մը ջուրը դեռ կը հոսէր առատօրէն։ Անոր կողքին յետոյ չինուած ըլլալու են ջրանցքի մը պէս երկար աւազանները ուր ջուրի կը քշուէին մօտակայ լեռներու մէջ վրան հաստատած քոչուորներու ոչխարի հօտերը։

« Շրջակայ լեռներու փլատակներուն մէջ նշանաւոր էր Կէրէմէի եկեղեցին։

« Հրաշագործ սրբավայր մը, անով, որ դրան մուտքին մշտական կը հնչէր աներեւոյթ զանգակ մը։ Այս զարմանալի ձայնը, թե-

րեւ օդի հոսանքէն յառաջացած հնչիւն մըն էր, սակայն իր խորհրդաւորութիւնը կրցեր էր պահել դինքը քանդումներէ։

« Պատերու վարպետութիւնները, խաչերու եւ սուրբերու նկարները խաչակրաց յիշատակութիւններ ըլլալ կը կարծուին։

« Զանգակի այս առեղծուածը պատկառանք ներշնչած էր նաեւ իսլամ տարրին։

« Ամուլ դեղջուհիներ ուխտի կու գային հոն եւ ժամերով իրենց արցունքոտ աչքերը սեւեռելով սեւ նկարներուն, կը խառնէին իրենց հոգեկան մրմունջները այդ աներեւոյթ դանգակի քրթռուն ալիքներուն, արդասաւորութիւն կը հայցէին անծանօթ Աստուածէն »։

(Արխատ. Կ. Գալֆեանի, ՀՈՄԱԽԼՈՒ, էջ 12)

Ծանօթ. 1. Բնագրին մէջ տպագրական սխալով Կէրէմէ եղած է Կէմէրէ։

ԱՏԱՃԱՅԻ ԼԵՐԱՆ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

« Էվէրէկ-Ցէնէսէէն դէպի հիւսիս երբ ճամբորդենք, Հարեմի հովիտին մէջ բարձրացող մեծ եւ փոքր Պէյճեմ լեռներուն կը հանդիպինք։

Արտ, որուն արեւելքը Փոքր Պէյճեմ իմ ծննդավայրի (Զոմախլուի) Արտ, որուն արեւելքը Փոքր Պէյճեմիմ ծննդավայրի (Զոմախլուի) հողամասն է, որ ունի չատ բերրի հող։

« Մենք ալ հոն երկու արտեր ունէինք պապենական ժառանգութիւն։

« Իսկ Մեծ Պէյճեմը ազատ հող է, ըսենք պետական հող, վայրի թուփերով, ղափաւ, մասրի, մոչա եւայլն ծածկուած, որու մէկ կողէն կը հոսի Խաչատուր Չէշմիսին, կեսարիոյ ճամբուն վրայ, իսկ արեւմտեան հիւսիսի կողին կը բարձրանայ Ատաճա լեռը, որու գագաթը կը գտնուին սրբավայրի մը աւերակները, հին, հին օրերէ մնացած։

« Երաշտ տարիներ Էվէրէկ-Ցէնէսէի հայերը պահօք եւ աղօթիւք կը բարձրանային այս սրբավայրը եւ յաճախ հեղեղանման անձրեւի ուղիներուն տակ խնում կը վերադառնային քաղաք։

« Ատաճան՝ Ղըլ-Ղայասը կոչուող հովիտով միասին թուրքերու պատկանող հող էր բայց թուրքերն ալ կը հաւատային այդ սրբավայրի հրաշագործութեանց։

« Պէյճեմէն երկու մղոն արեւմուտք կը բարձրանար Արգէոսի

մէկ բազուկը, Ղարքըն կոչուող զաղաթով, որու սառրատն էր կէրէմէն:

« Այս հոդերն ալ կը պատկանէին երկու թուրք պիւղերու, Ղըզըլ եւ Ղուլքախ, որոնք եւս յարգանք ունէին Աստուածի եւ կէրէմէի սրբավայրերուն »:

(Ջազուած 10-19-1951 նամակէ, կրպտ. Ա. քհնյ. Գալֆեանէ)

« Նշանաւոր ուխտավայր մըն ալ ունէինք Պէյճեմի մօտիկ, Աստուածի կաստարը, ուր կը հանդիսէր Խըտրր-Իլիասի հոգին:

« Երաչտ տարիներուն Էվէրէկի եւ Ֆէնէսէկի ժողովուրդը՝ թուրք եւ հայ կրօնաւորներու առաջնորդութեամբ հոն կը բարձրանար « պահօք եւ աղօթիւք » անձրեւ կը հայցէր Ս. Եղիային եւ յաճախ ձեռնունայն չէր դառնար: »

« Նմանօրինակ սրբավայր մըն էր նաեւ Վայվազանի սառրատը գտնուող աղօթարանը, զոր թուրքեր կը կոչէին Ալա-Քիլիսիա: Արդեօք յունարէն Այա-Էքլիսիէ: »

(Արխատ. Կ. Գալֆեան, ՀՈՄԱԼՈՒ 12-13)

ԵԱՂՄՈՒՐԼԸ ՏԷՐԷ

Տէվէլի Տաղի հիւսիսային ուղղութեամբ, Այվատ Հաճըլը գիւղի հանդիպակաց բարձունքներէն մէկուն վրայ, ապառաժի մը մէջ, կ'ըսէին թէ փորուած էր մենաստանը Սուրբի մը:

Այդ վայրը որպէս ուխտատեղի, կը ծառայէր ի խնդիր անձրեւի « եկեսցէ »ի գացող հաւատացեալներու:

Երաչտի տարիներուն, հայեր ու թուրքեր խառն՝ կ'երթային հոն, այդ Տէրէի բարեխօսութեամբ Րահմէք հայցելու տառապեալ մարդկութեան համար:

Կը պատմուէր թէ, այդ սրբակրօն ճղնաւորի ծունկի եկած տեղի ու երկրպագելու համար գետին դրած ձեռքի մատներուն կոճի հետքերը դեռ կը մնային անջինջ, քարէ յատակին վրայ:

Թուրքեր աւելի մեծ յարգանք ունէին այս Էվլիեային հանդէպ:

Անունի որոշ նմանութիւն կայ Ե. Եղիազարեանի նկարագրած, Արդէոսի փէչերուն վրայ՝ Կէօյ-Թէփէի մօտ եաղմուրլը Տէրէ կոչուած քարայրի մը հետ:

Այս վերջինի մասին Ե. Եղիազարեան այսպէս կը գրէ. —

« Կէօյ Թէփէ կը հովանաւորէ եաղմուրլը Տէրէ կոչուած սրբազան քարայրը, ուր երաչտութեան տարիներուն հարեւան գիւղացիները ուխտի կ'երթան, անձրեւ խնդրելու իրենց Աստուծմէն »:

« Տէրէի Տաղը »ի բարձունքին, մեծաւոր սառրատ մը պահուն կամքերով խրախճանքի մը պահուն (Նկարուած 1912ին):

ՓԷՕՍԷ ԳԱՎԱՌ = ՏԱՄԼԱՄԱ

Տէվէլի Լերան գագաթը կը գտնուի սքանչելի սարալանջ մը, արեւելքէն կողք կողքի բարձրացող ցից ապառաժներով զոցուած։ Ընդարձակ տարածութեան մը վրայ կային բարտիի ու սօսիի ծառեր։ Բերդի մը պէս բարձրացող խիտ ժայռերու ծոցէն ջուրը կը ծորէր ու կը կորսուէր կանաչութեանց մէջ, երբեմն տեղեր ալ կաթիլ կաթիլ կ'իյնար յատակի բնական աւազաններուն մէջ։ Դարերու ընթացքին այդ աննշան կաթիլները փորեր էին իրենց դուռերը գետնի քարերուն վրայ։

Այս քիչ, բայց անուշ ջուրին պատճառով ամառը հոն այցելու պակաս չէր ըլլար։

Այս կաթկթուն, ջինջ ու սառնորակ ջուրին չուրջ կուգային Էվէրէկ-Ցէնէսէկի հեչտասէր երիտասարդները, հաճոյքի ժամեր անցնելու համար։

Թերեւս վաղուց գօսացած կաղամախի մը պատճառով Էվէրէկ-ցիք այս վայրը կը սիրէին կոչել Բէօսէ-Ղավախ, իսկ Ցէնէսէցիք՝ ընդհանրապէս Տամլամա։

Այդ բնական պատչամին առջեւ կը տարածուէր Էվէրէկի չքնաղ համայնապատկերը, իր թաղամասերով, կանաչութեանց մէջ ծրարուած։

Սահմանադրութենէն եօք աւելի ազատօրէն կ'ըլլային այս լեռնադնացութիւնները։

Զուարճութեանց ու կերուխումի պատճառով տեղի են ունեցած ցաւալի դէպքեր։

Ըստ Ց. Արզումանեանի, դէպի լեռ ելքը կը սկսէր Զաւակի յարդարող կարմիր կիրակիին։

« Արդէն ամէն տուն Գաթաճ եփած կ'ըլլար, կարմիր հաւկիթով եւ ուրիշ ուտելիքներով։ Ոմանք չարաթ իրիկուն կ'ելլէին եւ մինչեւ իրենց ընկերներուն գալը ձիւնէ մարդ կը չինէին եւ ձիւնէ սեղան կանդնելով վրան չիչերը կը զետեղէին։

« Էվէրէկցի ու Ցէնէսէցի ընտանիքներ միացած փառաւոր ժամանակ կ'անցնէին։

« Ոմանք վրաններու տակ ամիսներով հոն կը մնային։ կառավարական մարզիկ ալ կը հիւրասիրուէին այդ վրաններուն տակ։

« Այդ ուրախութիւնները եղած են առանց միջամտութեան, ազատ ու համաբաձակ, մինչեւ Մեծ Պատերազմը »։

ԶԻԼԷԻ ԶԵՐՄՈՒԿՆԵՐԸ

Էվէրէկ-Ցէնէսէկէն գրեթէ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր Քրքարնակ Զիլէ գիւղը։ Զափազանց բարեբեր ու պազատ էր Զիլէ, նշանաւոր իր սաթի գոյն խաղողով, չամիչով ու թանձր ռուփով։

« Բայց ամէնքէն արժէքաւոր հարստութիւնը, ըստ Գ. Գալայճեանի, իր ջերմուկն էր որ թերեւս գարերէ ի վեր կը հոսէր, առանց օգտագործուելու։

« Ջերմուկը կը գտնուէր Զիլէկէն տասը վայրկեան դէպի արեւմուտք հեռու վայր մը։

« Բուն ակը որ կը ժայթքէր լերան ստորոտէն, կրախառն գոյն մը ունէր։ Եռալով դուրս կուգար եւ չորին կը տարածուէր իր ջուրջը։ Ջուրին տարածուած չրջանը ճերմակ կիրով ծածկուած է։ Ջուրի տաքութեան պատճառով ոչ ոք կարող է ակը կամ մօտերը լողանք առնել։

« Իլիպէյիք կ'երթային հոն խմբովին, օգտուելու համար անոր բուժիչ յատկութիւններէն։ Ջուրը առատ էր երկու ջրաղացք դարձնելու չափ։

« Ջերմուկի եղանակն էր գարնան կամ աշնան վերջերը։ Ջրային տարողութեամբ, յօդացաւէ ու մորթի հիւանդութեամբ տառապողները, քանի մը օր հոն մնալէ վերջ՝ կազդուրուած կը վերադառնային, իրենց հետ բերելով այդ հանքային ջուրէն որպէս դեղ։

« Ոեւէ արդելք չկար, բայց հայերը կը վախնային հոն երթալէ, այդ ամայութեանց մէջ բոյն դրած աւազակներու պատճառով »։

Տղայութեանս, Իլիպէյի ընտանիքներու հետ գացած եմ Զիլէ։ Ջերմուկի տաք ջուրը չեմ տեսած, բայց լաւ կը յիշեմ Զիլաի Աճի ճուրը։

Շատեր ջուրի մը մօտ ծծմբահոտ տիղմերու մէջ մխրճուելեան ու խմելին այդ դառնահամ ջուրէն, վասն բժշկութեան։

Ոմանք կը հաւատան, թէ հանքային ջուրի այդ դառն համը զգալի էր նաեւ Զիլէի խաղողներուն մէջ։

ՍԱԶԼԸԳ = ՃԱՀԻՃ, ՇԱՄԲՈՒՏ

*Հակառակ երկրի հրաբխային հանգամանքին, լիճերը մեծ խոր-
ութիւն մը չունին:*

Արզէոսի շրջակայքի լիճերը գրեթէ ճահիճներու վերածուած են:

Կեսարիոյ արեւմտեան կողմը, Անպար գիւղի եզերքը կայ ճահիճ մը, ուրկէ կու գան կեսարիոյ փուռերուն եւ բաղնիքներուն մէջ իբր վառելանիւթ գործածուած կամ փսիաթ (հասըր) հիւսուած կնիկները (պէրտի):

Պէրտին կը գործածուի նաեւ բարձեր, բազմոցներ ու անկողիններ չինելու համար:

Սուլթան եւ ձրպիճ ճահիճները որոնք կը գտնուին Ինճէսու եւ Գարահիսար Տէվէլու գաղաններուն միջեւ, գոյացած են ակերէ բզղխող ջուրերէ եւ անձրեւներու արգիւնք հեղեղներէ:

Առանց ալ չուրջը ծնունդ առած բուսականութիւնը կ'օգտագործուի:

(Ա. Ալպոյաճեան)

Էվէրէկի շրջաններուն մէջ ճախճախուտ տեղեր չկային, բայց Սօյալը ու Սէնարէմէքէ գիւղերուն մօտ կային ընդարձակ տարածութեամբ ճահճային ու լճացած հողամասեր ուրկէ կու գային մեր տանիքներու հողին տակ փռուած եղէգները, սէղը, տպրուկը ու որոշ տեսակի ճուկերը:

Մալարիայի ու մժեղներու բոյներ էին այդ ապառողջ տեղերը շրջակայքի գիւղացիներուն համար:

Ըստ Ց. Արզումանեանի. —

« Ղարթին Լերան վրայէն հոսող ջուր մը գուբս կու գար Սօյալուէն: Այս ջուրը այնքան առատ է որ կրնայ երկու ջրաղացք դարձընել:

« Այս ջուրին զնացքովը մեծ ճահիճ մը յառաջ եկած է: Բոլոր գիւղացիները իրենց անասուններուն ձմրան պաշարը անկէ կը քաղեն:

« Ձմեռը ձիւները տեղալէն վերջ, երբ գետինները սառին, գիւղացիները իրենց գառնուկները այդտեղ կը քաշեն, որովհետեւ այդտեղի խոտերն ու եղէգները շատ բարձրացած ըլլալուն, կենդանիները ձիւնի վրայէն կ'արածեն:

« Այս ճահճուտը վեց ժամ քառակուսի տարածութիւն ունի: »

ՏԷՎԷԼԻ ՏԱՂ = ՏԷՎԷԼԻ ՏԱՂ = ՏԷՎԷԼ'ՏԱՂ

Արզէոսի արեւելքը, դէպի հարաւ երկարող լեռնաշղթայի մը բարձրագոյն գագաթը, ի պատիւ յաղթական Տէվ Ալիի այդպէս անուանուած:

Այս Տէվէլլի Տաղլարը միջակ բարձրութեամբ լեռներու շարքին վրայ, ինչպէս յիշած ենք մէկէ աւելի առիթներով, կը գտնուին Տէվվէլլիի, Թօմպաթի, Այկէօղմէկի, Խօքսիւտի ու այլ անծանօթ ամրութիւնները, կիլիկեան սահմաններուն մօտ:

Հեռաւոր անցեալին Հիթիթեան, յետոյ ալ Բիւզանդական տիրապետութեան կապադովկեան սահմաններու պաշտպանութեան դիմաց կազմած ըլլալու են անոնք:

Տէվէլու Գագասըն, Խաղաճը եւ լեռնաշղթան կոչուած են իրենց տիրակալի անունով, ինչպէս եղած է այլուր, օրինակ Գօզանի Սանճաղը, Գօզանի Լեռները՝ Գօզանեանց անունովը, Տաւրոսեան լեռներուն մէջ:

Տէվէլ՝ տաղը կը գտնուէր Էվէրէկ-Ճէնէսէկի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ուրկէ կը ծագէր արեւը:

Անցեալին եղած է մշակուած վայր մը, այգիներով ու ճէհրիի չահաւէտ ծառերով հարուստ: 1895ի կոտորածէն ետք, արդէն ճէհրին ալ արժէքէ ինկած՝ Տէվէլ' տաղի այգիները կորսնցուցին իրենց արժէքը:

Մեր օրերուն դեռ կը մնային հին մշակութեանց հետքերը, որթատունկի զօսացած արմատներ, պտղատու ծառեր, վարդենիներ ու ոռոզումի դրութեան բաժանումներ:

Շատեր գիտէին իրենց ստացուածքի տեղերը բայց լքած էին բոլորովին:

Բաղդատելով մեր շրջանի լեռներուն՝ ամէնէն մշակելին էր Տէվէլ' տաղը:

Ցէնէօչէն կարելի էր նշմարել Տէվէլ' տաղի ալբիւրը որ լեռան մէջքին էր չինուած եւ որը գրեթէ ցամքած էր տարիներով անխնամ մնալուն պատճառով:

ԽԱԶԻՆ ԼԵՌԸ ԿԱՄ ԽԱԶԻՆ ԾԱՒՐ

Մեր շրջաններու միակ հայանուն ու սրբանուն լեռը, որու կապուած են ժողովրդական անհատնում հէքեաթներ ու աւանդութիւններ:

Մեր միակ մտերիմ լեռն էր ան որու քղանցքները իջած էին մեր թաղերն ու պարտէզները ի վար:

Ծաչին Լեռը բոլորովին զուրկ էր ջուրէ ու բուսականութենէ։

Կռնակը Տէվէլ՝տաղի պատուանդանին տուած՝ իր ապառաժուտ, բայց մաերիմ դէմքը դարձուցած էր դէպի Ֆէնէսէ ու աւելի հեռուն, դէպի Արգէոս։

Անոր հիւսիսային ու հարաւային բազդատաբար հարթ բարձունքներուն վրայ տեղի կ՝ունենային Էվէրէկցի ու Ֆէնէսէցի տզոց միջթաղային կռիւները, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը։

Հարաւային կողմի բարձունքի մօտ կը գտնուէր Նոր Ժամի քարայրը ու աւելի վար Իլիպէ դիւղը։

Դէպի Աբեւելք, բարձունքներու վրայ տնկուած էին Էվէրէկցիներու Դիմացի եւ Գայա Պաղչի այգիները։

Ծաչի Լերան կռնակի զառիվարէն միայն սայլը կրնար Իլիպէ իջնել։

Հիւսիսային կողմի քղանցքէն խորտուբորտ ճամբայ մը կ՝երկարէր Ֆէնէսէէն դէպի Տէվէլ՝տաղ։

Հարաւային արեւմտեան լերկ լաւայի քարացած կամ բուստէ կազմուած անսովոր բարձրութիւն մըն էր, որմէ վեր մագլցիլ անկարելի էր։

Դէպի Իլիպէ ճամբայ կար այդ կողմի վրայ եւ ուր վտրուած էին քարանձաւները։

ՅԱՋԻ ԼԵՐԱՆ ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկազուն Յակոբեան մեզ կու տայ Ծաչի Լերան անուան մասին գեղեցիկ աւանդութիւն մը, որը լսած է Էվէրէկի Տէր Թորոս քահանայի բերնէն։

Ահա համառօտագրութիւնը այդ պատմութեան. —

« Երբ Թադէոս առաքեալ Նոր կրօնը քարոզելու համար Երուսաղէմէն իր ճամբուն վրայ Էվէրէկ կը հասնի, Ծաչի լերան գագաթը ծառի մը տակ կը հանգչի ուր կը կանգնէ նաեւ խաչքար մը որ գարերով կանգուն կը մնայ եւ քրիստոնեաներու ուխտատեղի կը դառնայ։

« Թուրքեր սակայն, երբ Ասիոյ խորերէն դէպի Արեւմուտք կը խուժեն, իրենց ուշադրութիւնը կը դրաւէ լերան խաչքարը եւ կ՝ուզեն զայն ջարդուփշուր ընել ուրբաթ օր մը, իրենց հաւաքական պաշտամունքէն վերջ։

« Բայց Հինդչարթի գիշերը երկրաշարժ մը տեղի կ՝ունենայ եւ խաչքարը թաւալգլոր կ՝իջնէ վար, ձորամէջը։ Միաժամանակ վիթխարի ժայռ մը կը գլտորի ու իր պահպանութեան տակ կ՝առնէ խաչքարը, ուր կը մնայ մինչեւ այսօր »։

Բարի քահանան այս աւանդութիւնը պատմելէ ետք կը յորդորէր զայն աւանդել որդւոց որդւոց, վստահ ըլլալով թէ, դարերու ընթացքին խորերը թաղուած այդ խաչքարը օր մը լոյս-աշխարհ պիտի գայ մեր Փրկչի ձեռքովը։

ՀՐԱՎԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԻ ԼԵՐԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐ

Ամէն տարի, Աստուածածնայ տօնի չարաթի իրիկունը (Օգոստոսի մէջ), Էվէրէկցիք եւ Ֆէնէսէցիք սովոր էին կրակ վառել Ծաչի Լերան գագաթը։

Ըստ ոմանց, Ծաչի լերան կատարի հիւսիսային ու հարաւային կողմերը մէյմէկ հսկայ ժայռեր ցցուած են ու այդ երկու ժայռերուն վրայ մեծ հրավառութիւն տեղի կ՝ունենար։ Տզաք 2-3 օր առաջ կը պատրաստուէին, հաւաքելով վթայտ, խոտ ու այլ այրելի նիւթեր այդ նպատակին համար։ Ըստ Յ. Արզումանեանի. —

« Երկար ցցի մը ծայրը վառելիքներ դնելով ժողովուրդը առնիքներու վրայ ալ կրակ կը վառէր եւ պղտիկները կը սկսին պոռալ. — Ծաչին ծառը կը վառի։

« Թուրքերն ալ մեղի կ՝ընկերանան, անոնք ալ այդ օրը իրենց յատուկ օր մը կը սեպեն ու Ջրրա եաման կը կոչեն »։

Փորձեր եղան Էրճիասի բարձունքներու վրայ ալ այդ օրը կրակ վառել։

Հետաքրքրական դարերէ մնացած սովորութիւն մը ըլլալու է հրավառութիւնը որ ամէն տեղ ալ մէկէ աւելի ձեւերու տակ տեղի կ՝ունենար։

Այդ օրուան միջ-թաղային կռիւներուն իր մասնակցութիւնը բերող տարէց ազդայինի մը պատմութեան համեմատ « Ծաչի լերան գագաթը, մէկ տեղ միայն կը վառէր կրակը թէ՛ Էվէրէկէն եւ թէ Ֆէնէսէէն տեսանելի։

« Երկու – թաղեցի տղաք, ժամանակէն առաջ վառելանիւթ կ՝ամբարէին հոն եւ կը սպասէին կոչնակին, կրակը բռնկեցնելու համար։ Պատիւ մը կը համարուէր այս։

« Այդ առաջինը ըլլալու փառքին տիրանալն էր անոնց փափաքը եւ այդ պատճառ եղաւ տղայական մրցումի մը, որ տարիներու ընթացքին պայքարի, հակառակութեան ու պարսատիկով կռիւի բնոյթ առացաւ։

« Ատեն մը անոնց մասնակցած են մեծերն ալ, թաղային արժանապատուութեան հարց են ըրած եւ ունեցած իրենց պարապլուխները »։

Միջ-թաղային դպրոցական, կուսակցական ու ընտանեկան դռվելի ջանքերով Աղէտի Թուականէն չատ առաջ արդէն վերջ էր դուած այս անվայել սովորութիւնը։

ԷՎԷՐԷԿ-ՖԷՆԷՍԷԻ ՃՐՋԱԿԱՑ ՀԱՑ ԳԻՒՂԵՐԸ

Զ Օ Մ Ա Խ Լ Ո Ւ

Զոմախլուի Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը 1930ին լոյս ընծայեց Զոմախլուի պատմութիւնը, որպէս աղբերի եւ հայրենակցական պարտականութիւն։

Պատմագիր՝ — Արիստ. Հ. Կ. Գալֆեան, Տպարան Կոչնակ, Նիւ Եորք։

Այս արժէքաւոր գրքին մէջ դրուած են պատմական, աշխարհագրական, ընկերային, մշակութային, համայնքային, քաղաքական չատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ։ Ընդարձակ դաղափար մը ունենալու համար Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մասո, Տէվէլու դաւառակին ենթակայ, Արդէոսի հարաւ-արեւելքը, երկու կարմիր բլուրներու կողքին վրայ փռուած այս գիւղին պատմական արժէքի մասին, մեր բոլոր հայրենակիցները պէտք է կարդան Զոմախլուի պատմութիւնը։

Աւանդաբար հասած տեղեկութիւններէ կը պարզուի թէ Զոմախլու ունի երկուքուկէս դարէ աւելի հնութիւն։

Գիւղին կորիզը կազմուած է Հայաստանէն եկողներով, անոր վրայ աւելցած են փոքր Հայքէն եւ Կիլիկիայէն եկած կամ բերուած գաղթականներ։

Գիւղին անունի մասին, ոմանք կը խորհին թէ Փունար Պաչիի զաշտավայրը զբօսավայրն է եղած տիրող աղաներու տղոց, որոնք հոն կը խաղային Զէլիկ-Զոմախ ու այդպիսով ճանչցուած այդ չըրջանները։ Ոմանք ալ կը յայտնեն որ Զոմախլուի հիմնարկութիւնը 1700 թուականին հաշուելով անոնք եկած ըլլալու են Պարսկահայքէն, Շամախէն։ Շամախին յայտնի է որ, հին Փայտակարանի, իսկ ներկայ Ատրպէյճանի ծանօթ պատմական քաղաքներէն մին է։ Հաւանական է որ Տէվէլուի աւատապետ աղաները իրենց ասպատակութիւններու ընթացքին գերի վարած են Շամախեցի Հայերը եւ բնակեցուցած են իրենց մէկ հողամասին վրայ, իբր ճորտեր։

Զոմախլու ունէր իր յատուկ դաւառաբարբառը, պահած էր իր մայրենի լեզուն, նոյնիսկ իր մէջ հիւրընկալած տասը տունի չափ Թուրքերուն ալ հայերէն խօսիլ վարժեցուցած է։

Անոնց կենցաղը եղած է նահապետական։ Նախանձախնդիր եղած են պահելու իրենց պապենական սովորութիւնները, տարազները, նիստ ու կացն եւ ազգային աւանդութիւնները։

Գիւղի անդրանիկ եկեղեցին եղած է Ս. Թորոս: 1260ին կառուցուած է Վարի Թաղի Սուրբ Յակոբը: 1890ին վերջացած է Վերի Թաղի Ս. Լուսաւորիչը:

Տէր Կարապետ Հայրը եղաւ Կարապետը Զոմախլուի հարստահարեալ ժողովուրդը ազատելու ձեռքբաղատման:

ԺԹ. դարուն սկիզբը, Տ. Մարկոս Մարկոսեան երկու թաղերէն տասնեակ մը փոքրիկներ հաւաքելով իր սենեակին մէջ, գրել կարդալ կը սորվեցնէ անոնց: Վերի Թաղին մէջ ալ հաստատուեցաւ վարժարան մը, որուն առաջին ուսուցիչն էր Տիրացու Կարապետ Տ. Մարկոսեան, հանրածանօթ « վարժապետ »ը: Անոր որդին էր Մարկոս Տ. Մարկոսեան: Թոմարզայի մէջ առած իր ուսումով՝ արդիական վարժարանի մը վերածեց դպրոցը:

Զոմախլու ունեցած է իր մասնակցութիւնը Փոքր Հայքի յեղափոխական շարժումներուն մէջ:

Կը յանձնարարենք մասնաւորապէս մեր բոլոր ընթերցողներուն որ հետաքրքրուին եւ աշխատին ունենալ մեր սիրելի հայրենակից նախկին ուսուցիչ Արիս Տ. Կ. Գալֆաեան, այժմ Հովիւ Եղեմի պատմական արժէք ունեցող երկու հատորները « Զոմախլու » եւ « Գիրք Եկից Հայոց », ուր մանրամասնօրէն պարզուած են մեր ամէնուս սիրելի այս աննման գիւղին մշակութային շարժումները, զանազան մարզերուն մէջ կատարած յառաջդիմական ճիգերը, ունենալու համար լայն եւ յստակ գաղափար մը:

ԻՆՃԷՍՈՒ

Զոմախլուի հարաւակողմը եւ Էվէրէկէն երկու ժամ հեռու, թուրք եւ հայ խառն բնակչութեամբ գիւղ մըն է Ինճէսու:

1901ին ունեցած է 150 տուն (Բնաշխ. Բառարան), 1914ին 180 տուն (Թէոդիկ, Գողգոթա, Թրքահայ Հոգեւորականութիւն), 200 տուն հայ եւ 60 տուն թուրք բնակչութիւն: (Յ. Արզումանեան, Պատմ. Էվէրէկի, էջ 469):

Սահմանները, հիւսիս-արեւելքէն Վայվաղանի բարձունքները իսկ արեւմուտքէն Սուլթան Տաղըն: Այդ բարձունքներու մէջ ընդարձակ դաշտավայրի մը վրայ շինուած էր գիւղը, յարմար խաշնարածութեան, որսորդութեան եւ հողագործութեան:

Ունէր Ս. Թորոս անունով եկեղեցի մը եւ Ստեփանեան անունով վարժարան մը:

Այս գիւղը եւ իր Հոգեւոր Հովիւ Տէր Արամ Անջուկեանը (կամ

Անջիկեանը) ենթարկուեցան անլուր չարչարանքներու, որոնց մանրամասնութիւնը արձանագրուած է Ա. Ալպօյաճեանի 847-849 էջերուն մէջ եւ տառապանքի օրերու յուզիչ դրուագները Կրպ. Աւագերէց Գալֆաեանի Տարագրութեան Յուշերու ԼԲ - ԼԵ բաժնին մէջ:

ԿԷՕՍԹԷՐԷԻ ԳԻՒՂԱԽՈՒՄԲ

ԹՈՄԱՐԶԱ վերնագրի տակ Յ. Արզումանեան կը ներկայացնէ (Էվէրէկի Պատմ., էջ 25-26-27):

Կառավարութիւնը ինչպէս Էվէրէկը Տէվէլու Գազասը անունով կը ճանչնայ, նոյնպէս ալ Թոմարզան կը կոչէ « Կէօսթէրէ Նահիյէսի » (Կիզլխթրա Գաւառը):

Երբ Էվէրէկ գայմագամութեան վերածուեցաւ, Թոմարզա ալ դարձաւ Նահիյէ մը եւ կը կառավարուէր Միւտիրով մը: Նահիյէի կեդրոնն էր Թոմարզա ուր կը նստէր Միւտիրը:

Թոմարզա ունէր 800 տուն բնակիչ զուտ հայ եւ 25 տուն թուրք:

Կէօսթէրէյի հողերուն տարածութիւնն էր, հետեւեալ. —

Արեւելքէն մինչեւ Զամանդը Ջուրը, 6 ժամ:

Արեւմուտքէն, մինչեւ Կիրէնիդ գիւղը, 6 ժամ:

Հիւսիսէն, մինչեւ Ղամպէր, 10 ժամ:

Հարաւէն, մինչեւ Իմամ Գուլու, 8 ժամ:

Այս տարածութեան վրայ կ'իշխէր Թոմարզայի Միւտիրը:

Կէօսթէրէյի թուրք գիւղերն էին. — Կիրէնիթ, Գապագըլը, Քէլկին, Էօրէնճիք, Եամաճըլ, Մարաշալը, Ճէպիր, Չէօմլէքճի, Սըմբա, Սիւլէյմանլը, Սախալթութան, Ղամպէր, Տիքիր, Սարը Մէհմէտլի, Հաճի Փաշա, Էչէլիթ, Շահմէլիք, Չէօթէն, Սիւլէյման Ֆախըր, Մէլէնկի:

Կէօսթէրէյի հայ գիւղերն էին. — Ծիւճիւն, Սէօկիւթլիւ, Եէնիճէ, Ղալըը Կէօմէտի, Եաղտը Պուրուն:

Էվէրէկի թուրք գիւղերն էին. — Թոմպախ, Սարըճա, Էօքսիւտ, Ղալի քէօյ, Սօյաալը, Սէնտրէմէքէ, Ղըզըլը, Ղուլփախ, Սիւնէլիք, Այվատ Հաճըլը, Մատաղը, Կէօմէտի, Էփճէ, Ֆըրախտըն, Սիւլէյման Ֆախըըը:

Էվէրէկի հայ գիւղերն էին. — Զօմախլու, Ինճէսու, Ղառաճօ-րէն, Մուսա Հաճըլը, Թաչխան, Սազախ, Տիքմէ, Ղարաքէօյ։

Գիւղերու մէջ կազմակերպուած ոստիկանութիւն գոյութիւն չու-նէր։ Անոնք ունէին իրենց քէհեաները որոնք պատասխանատու էին եւ իրաւասու կառավարական գործերու մէջ։ Անոնց քով կը մնար գիւղապետի պաշտօնական կնիքը։

ԿԻԶԻՍՏՐԱՅԻ ԿԱՄ ԿԷՕՍԹԷՐԷԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ
ԹՈՄԱՐԶԱ ԿԱՄ ՏՈՒՄԱՐԶԱ

Կէօսթէրէ գիւղախումբի կեդրոնը, հայաշատ վայր մըն էր Թո-մարզա՝ որ եռանկիւն կը կազմէր Կեսարիոյ եւ Էվէրէկի հետ։

Ծրջապատուած էր 5-6 մղոն մշակելի հողերով։

Բնակիչներու զբաղումն էր երկրագործութիւն եւ անասնապահու-թիւն։ Նահիյէի Միւտիրը հոն կը նստէր եւ իր հրամանին տակ ունէր 32 թուրք եւ 300 աւշար գիւղեր։

Թոմարզա հաւանաբար հիմնուած էր Բիւզանդական շրջանին, հոն գտնուած հին քաղաքի մը տեղւոյն վրայ, որը ոմանք կը նոյնացնեն Ծամնդաւի հետ, ոմանք ալ կը տանին եւ մինչեւ հին կռապաշտա-կան ժամանակները։

Հարիւր տարիներ առաջ այդ կողմերէն անցնող անգլիացի ճամ-բորդ մը կը գրէր թէ՝ Թոմարզա կը բաղկանար 400 տուներէ՝ որոնց 300ը հայեր էին եւ միայն հարիւրը թուրքեր (Կոչնակ Հայաստ. 1934, էջ 317)։ Ընդհ. պատերազմի առեն գիւղը ունէր ապահովաբար 1000 տուն՝ միայն 25ը թուրք էր։ Իսկ անձ՝ կը հաշուուէր 10-14,000։

Կեսարիոյ Գաւառի ամէնէն հին հայաբնակ շրջաններէն մին էր Թոմարզա, 800 տարուան հաւանական հնութեամբ մը։ Ան շինուած կամ հաստատուած ըլլալու է հայոց ձեռքով։

Թոմարզայի փառքն էր Ս. Աստուածածին նշանաւոր ու հոյա-կապ վանքը, տեղւոյն արեւելեան եզերքը, ձորի մը մէջ։

Աւանդութեան մը համաձայն ԺԲ. դարու կիսուն կամ աւելի առաջ սոյն վանքին տեղը կը գտնուէր փոքրիկ մատուռ մը, ուր քանի մը աբեղաներ կը գրչագրէին ձեռագիրներ եւ այդ պատճառով կը կոչ-ուէին « Տոմարծի », այսինքն գիրք շինող, յետոյ իբր թէ այդ անունը փոխուած է Թոմարզայի։

Ոմանց կարծիքով Թոմարզայի հիմնադիրները գաղթած էին Թո-մարզայէն (Տարօն Գարահիսարի մօտ) եւ ոմանք ալ « Թովմա Արծ-րունւոյ Աւան »ի ագաւաղեալ մէկ ձեւը կ՚ենթադրեն այդ անունը։

Գաղթականութիւնը եկած է, կը կարծուի, Ակնէն, Թոմարզայէն եւ Կիլիկիայէն։

Կ՚ըսուի թէ մեծ նմանութիւններ կան Թոմարզայւոց եւ Ակնցւոց բարբառի, հագուստի, կերակուրներու ու խաղերու միջեւ, որով կա-րելի է հետեւցնել թէ Թոմարզացիք ալ եկած են Ակնէն կամ անոնց եկած տեղէն, այսինքն Վասպուրականէն, հաւանօրէն Սենեքերիմ Արծրունիի հետ։

Ամէն տարակոյսէ դուրս է թէ առնուազն ԺԲ. դարուն Թոմարզա հայաբնակ վայր մըն էր, վասնզի 1206էն սկսեալ հոն գրչագրուած ձեռագիրներ կը տեսնենք։

Թոմարզայի մասին տրուած են մանրամասն տեղեկութիւններ Յակոբ Երլանճեանի « Թոմարզա » եւ Ա. Ալպօյաճեանի « Հայ Կե-սարիա » հատորներուն մէջ։

Կու տանք միայն հետեւեալ կարեւոր յաւելուածական մասը, Կե-սարիոյ Առաջնորդարանի 1902 տարուան տեղեկագրէն քաղուած, իր պատմական արժէքին համար։

★

Թոմարզա՝ Կեսարիայէն դէպի հարաւ-արեւելք 8 ժամ հեռի մեծ գիւղ մըն է։
Վարչութիւնն է Միւտիրութիւն. Էվէրէկ գաւառակի Գայիմմագամութեան իրա-
ւասութեան տակ, որ ենթակայ է Կեսարիոյ կառավարութեան։
Եկեղեցիին անունն է Ս. Պօղոս-Պետրոս, որուն վերջին նորոգութեան համար
ստացուած կայսեր. Ֆէրմանին թուականն է Հիճրէթի 1251 Րէպիւլ էվվէլ ։
Կը պաշտօնավարեն չորս քահանայք. 1) Տ. Պօղոս Գալայճեան, 2) Տ. Յակոբ
Պօյաճեան, 3) Տէր Գրիգոր Տէտէեան, 4) Տէր Յարութիւն Տէր Կարապետեան։
Եկեղեցւոյ բակին մէջ է վարժարանը, Թորոսեան անունով, ուր կը յաճախեն
400 աշակերտք։ Ունին վեց ղասատու, ամսական ծախք 400 ղրշ.։
Թոմարզայի մէջ կայ 560 տուն հայ, բնակչաց թիւն է 3.040 հոգի, որոնց
1462ը էրիկ եւ 1578 հատը կնիկ մարդ։
Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանք: Թոմարզա գիւղին անմիջապէս քովն է
Զարխափան Ս. Աստուածածին վանքը։ Աւանդութեամբ կ՚ըսէին թէ այս վանքը հիմ-
նուած է Թադէոս Առաքեալէն։ Վանքին մէջ կայ գեղեցկաշէն եկեղեցի մը— Ս.
Խաչ անուն, որուն վերջին նորոգութեան համար ստացուած կայսերական Ֆէր-
մանին թուականն է 1264 Րէպիւլ ախըր, 30։ Ս. Խաչ եկեղեցիին կից է միջնադու-
ռով Ս. Աստուածածին եկեղեցին որ հին եկեղեցին է, նոյնպէս մատուռ կամ աւա-
զանատունը Ս. Կարապետ անուամբ— միջնադուռով միացած միւս եկեղեցիներուն
եւ երեքը մէկ կը կազմեն Վանքի եկեղեցին։

Կան ուրիշ Ֆէրմաններ ալ զանազան արտօնութիւններ շնորհող։

Այս վանքն ալ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանուց վանահայրութեան իրաւասութեան տակ է եւ կը կառավարուի փոխ վանահայրով մը։

Ծառանց ի վեր չէն վիճակի մէջ է։ Հիմա կան երեք միաբան վարդապետներ. 1) Յովհաննէս Վրդ. Վահրատեան, 2) Գէորգ Վրդ. Պօյաճեան, 3) Կարապետ Վրդ. Հազարեան, որ փոխ Վանահայրի պաշտօնն ալ ունի։

Ունի 30ի չափ սենեակներ։ Հառայթի աղբիւրներն են իրր 15 կտոր արտեր, պարտէզներ, այգիներ, ջաղացքներ եւ ուխտաւորաց նուէրներ։ Քանի մը տարիներէ ի վեր վանքը կը պահէ նաեւ գիշերօթիկ վարժարան մը, տարրական նախակրթարանի ծրագրով, ուր կան 12 աշակերտներ ժառանգաւոր, պատրաստուելու համար դասատուութեան, քահանայութեան կամ վարդապետութեան։ Քանի մը աշակերտներ ալ կու գան գիւղէն, ցերեկօթիկ, փոքրիկ թոշակաւ մը։

ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՔ ԿԱՄ ՄԱՏՈՒՌՆԵՐ. — Գիւղի եզերքը, մէջը եւ մօտերը կան ուխտատեղիներ ալ որոնց գլխաւորներն են. — 1) Ս. Յակոբի մատուռ, աւերակ, չորս պատերը կան։ 2) Սրբընոց մատուռ-գուռ ունի։ 3) Ս. Ստեփաննոսի մատուռ-գուռ ունի, 25 ոտք սանդուխով վար իջնելու է մատուռը հասնելու համար։

Տեղացի բարեպաշտք յիշեալ սուրբերուն տօնի օրերը տարին մէկ անգամ մատաղ կ՚ընեն հաւատքով եւ ճրագ կը վառեն մատուռներու մէջ։

Գիւղէն իրր տասը վայրկեան հեռու կայ նաեւ Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը, աւերակ, միայն չորս պատերը կանգուն են եւ սեղանին վրայ կամարով ծածկուած, պատերուն վերի կողմը, անկիւնները յունարէն տառեր կան, իսկ մէջը հայ քահանաներու գերեզմաններ, վրան տապանագիրերով։

Գիւղին մէջ կայ նաեւ Ս. Կոխք անուն շէնք մը, որուն չորս պատերը կան, մէջը քարէ խաչերով։ Ոտկոխ եղած տղաքը հոս կը տանին բժշկութեան համար։

Ս. Սարգիս անունով մատուռ մըն ալ կայ տան մը (Դանիէլ Վրդ. Բաղումեանի տան) բակին մէջ։ Մատուռը փլած է, բայց տեղը յայտնի է, պատին վրայ կան խաչքարեր։

Կ՚ըսուի թէ այդ բակին մէջ վրան ծածկուած այր մը կայ, մէջը լեցուն խոշոր խաչքարերով, զորս դժուար ըլլալով դուրս հանել՝ տան տէրը այդ այրին մէջ դրեր ու վրան ծակեր է։

Թոմարզայէն մէկուկէս ժամ հեռի, դէպի արեւել.-հիւսիս, Պուզլուգ (սառնարան) ըսուած տեղէն տասը վայրկեան դէպի վեր Ս. Աստուածածին անունով վանք մըն ալ կայ։ Սենեակները փլած են, չորս պատերը կան կանգուն, վրան ծածկուած։

Հարաւային կողմը, պատին երեսը, բարձր տեղ մը, զոյգ մը գոմէշի պատկերներ կան քանդակուած։ Կ՚ըսեն թէ այս վանքը Կուսանաց վանք է եղեր։

ՊՈՒԶԼՈՒԳ. — Յիշեալ սառնարանը երկյարկանի է եւ շատ ընդարձակ։

Տաք ամիսներ մեծ քանակութեամբ սառ կը գտնուի մէջը, ուսկից գիւղացիք սառ կը հանեն հիւանդներու եւ ժածուն հարելու համար։

Գիւղէն դէպի արեւելք, մէկուկէս ժամ հեռի, լերան ստորոտը, Սէրայճըգ ըսուած տեղին մօտ կայ Ս. Պարսամ անուն տեղ մը, աւերակ վիճակի մէջ։

Սէրայճըգ կ՚երեւի թէ հին շէն մըն էր։ Դեռ կան քարերն ու ահագին սիւները։ Հոն կան շատ մը քարայրներ, ուր գիւղացիք կ՚երթան բնակիլ իբրեւ ամարանոց։

(Տրդատ Եպսկ. Պալեանի ձեռագրէն)

ՃԻՒՃԻՒՆ

Զամախլուէն երկու ժամ հեռու, Թոմարզայի սահմանակից, զուտ հայ բնակչութեամբ գիւղ մըն էր Ճիւճիւն։

Հայեր անտարակոյս հիմնած ըլլալու են զայն հաւանաբար ԺԸ. դարուն։

Ըստ Յ. Արզումանեանի, էքրէկէն գաղթած եւ հոն հաստատուած են (Եվէր. Պատմ. էջ 25)։

Պ. Յ. Երլանեան կը հաւաստէ թէ՝ Պելէսիմոն գիւղին բնակիչները հիմնած են Ճիւճիւնը իրենց նախնական բնակավայրէն փոխադրուելով Տէվէլուի աղաներու սեփական այս հողին վրայ ուր հաստատուած են իբր ճորտ։

1886ին հոն գոյութիւն են ունեցած 70 տուն Հայեր։

1914ին տուներու թիւը բարձրացած է 140ի։

Անձերու թիւն էր 1100 հոգի հայ եւ 20 անձ հայ-բողոքական։

Ունէին եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անունով։

1872-73ին ունէին կրթական հաստատութիւն մը ուր կ՚ուսանէին 40 աշակերտներ։

1901ին վարժարանը կը կոչուի Սարգիսեան, միայն 50 աշակերտներով եւ մէկ ուսուցիչով, 50 ղրշ. ամսական ծախքով որ կը հայթայթուէր աշակերտներու թոշակէն։

Ճիւճիւնի բնակչութեան գլխաւոր զբաղումն էր երկրագործութիւնը։ Անոնք կրցած էին դառնալ հողատէր, գնելով Թրքապատկան հողեր։

Թրքախօս էին, աղաներու բռնութեան տակ մոռցած իրենց մայրենի լեզուն (Արխ. Տ. Կ. Գալֆաեան)։

Ճիւճիւնի հարուստ ու գիտակից տարրն ալ զերծ չմնաց գայմագամ Ջէքիի հարցաքննութիւններէն։ Անոնք գինահաւաքի պատրուակին տակ կողոպտուեցան ու տանեակներով բերուեցան Էվէրէկի բանտը, յետոյ ղրկուելու համար Կեսարիոյ Պատերազմական Ատեանի բանտը։

Տեղւոյն հայերը Տ. Իգնատիոս Ա. քհնյ. Աւագեանի հետ քշուած են մեծ մասամբ Տէր Զօրի կողմերը ու գրեթէ բնաջնջուած։

Զինադադարէն յետոյ հազարէ աւելի չարքաշ Ճիւճիւնցիներէ հազիւ 10–15 տնուոր վերադարձած են իրենց գիւղը ու տիրացած իրենց ստացուածքներուն։

1928ին հոն կը մնային 14 այր, 18 կին, 9 մանչ եւ 15 աղջիկ, գումար՝ 56 հոգի։